

Γιώργος Μπάλιας

ΟΙ ΓΕΝΕΤΙΚΑ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΜΕΝΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΣΤΟ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ:

ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ – 7

ΓΕΝΕΤΙΚΑ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΜΕΝΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ

2008

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2008

Γιώργος Μπάλιας

Δικηγόρος

**ΟΙ ΓΕΝΕΤΙΚΑ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΜΕΝΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ
ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ:
ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ**

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γενετική μηχανική είναι ένας πολύ ευρύς όρος και περιλαμβάνει το σύνολο των τεχνικών που επιτρέπουν να εισαχθεί συνθετικό γενετικό υλικό ή να μεταβιβασθεί γενετικό υλικό ενός οργανισμού σ' ένα άλλο, του ιδίου ή άλλου είδους¹. Η γενετική μηχανική υπόσχεται καλύτερη υγεία των ανθρώπων ή/και των ζώων, βελτίωση της διατροφής και περιβαλλοντική προστασία. Από την άλλη πλευρά όμως, η απελευθέρωση στο περιβάλλον Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών (εφεξής: ΓΤΟ) και η χρήση φαρμάκων ή συστατικών τροφίμων που προέρχονται από ΓΤΟ προκαλεί ανησυχίες για ενδεχόμενες αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία και στο περιβάλλον².

Τις τελευταίες δεκαετίες η ανάπτυξη των βιοτεχνολογιών αποτελεί ένα από τα κύρια ζητήματα πάνω στα οποία εκφράζονται έντονες

1. *Axel Kahn*, *Société et révolution biologique, Pour une éthique de la responsabilité*, Paris, Éditions INRA, 1996, σ. 15, *N. Clark, K. Stokes, J. Mugabe*, «Biotechnology and development: threats and promises for the 21st century», *Futures*, Vol. 34, No 9-10, 2002, σ. 791.

2. Βλ., αντί πολλών, *G. N. Mandel*, «Gaps, Inexperience, Inconsistencies, and Overlaps: Crisis in the Regulation of Genetically Modified Plants and Animals», *William and Mary Law Review*, Vol. 45, 2004, σ. 2171.

διαφωνίες, οι οποίες μάλιστα έχουν πάρει τη μορφή οξείας σύγκρουσης, κυρίως μεταξύ των ΗΠΑ και της Ευρώπης³. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ατλαντικού έχει προσλάβει τη μορφή ενός μανιχαϊστικού διαχωρισμού ανάμεσα στον διαφωτισμό και στην αντίδραση, τον ορθολογισμό και τη δεισιδαιμονία, την επιστήμη και την άγνοια, την εμπιστοσύνη και το σκεπτικισμό, το ελεύθερο εμπόριο και τον προστατευτισμό⁴. Η διαφορετική προσέγγιση της επιστήμης, η σχέση της με το δίκαιο και οι κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις των ΓΤΟ είναι βασικοί παράγοντες αυτής της αντιπαλότητας.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 2006, εκδόθηκε η απόφαση του ειδικού οργάνου (panel) του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (εφεξής ΠΟΕ) επί της προσφυγής που κατέθεσαν οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αργεντινή κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με το μορατόριουμ που επέβαλε η τελευταία για την έγκριση και διάθεση στην αγορά ΓΤΟ⁵. Το ειδικό όργανο αποφάσισε ότι το ως άνω de facto μορατόριουμ (από τον Ιούνιο του 1999 μέχρι τον Αύγουστο του 2003) είχε ως αποτέλεσμα «την αδικαιολόγητη καθυστέρηση» των διαδικασιών έγκρισης των ΓΤΟ εκ μέρους της ΕΕ, πράγμα που συνιστά παραβίαση της Συμφωνίας για τα Προστατευτικά και Φυτοπροστατευτικά Μέτρα

3. S. Maljean-Dubois, «La régulation du commerce international des organismes génétiquement modifiés: entre le droit international de l'environnement et le droit de l'organisation mondiale du commerce», in: J. Bourrinet, S. Maljean-Dubois (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, Paris, La Documentation française, 2002, σ. 27.

4. S. Jasanoff, «Commentary: Between Risk and Precaution-Reassessing the Future of GM Crops», *Journal of Risk Research*, Vol. 3, 2000, σ. 277. Για μια σε βάθος ανάλυση των διαφορών μεταξύ ΗΠΑ και Ε.Ε. στο γενικότερο ζήτημα της βιοτεχνολογίας και των σχέσεων μεταξύ της επιστήμης και της δημοκρατίας, βλ., S. Jasanoff, *Designs on Nature: Science and Democracy in Europe and the United States*, Princeton-London, Princeton University Press, 2005.

5. *Panel Report*, European Communities-Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products, WT/DS/291/R, WT/DS/292/R, WT/DS/293/R (Sept. 29, 2006), διαθέσιμο στο: http://www.wto.org/english/news_e/news06_e/291r_e.html

(SPS Agreement)⁶. Ωστόσο, η ως άνω απόφαση δεν έλυσε τα βασικά ζητήματα στα οποία εντοπίζεται η αντίθεση μεταξύ των ΗΠΑ και της ΕΕ. Ειδικότερα, δεν ασχολήθηκε με την ασφάλεια των ΓΤΟ, το δικαίωμα των κρατών να ρυθμίζουν αυστηρότερα από άλλα κράτη την έγκριση και διάθεση στην αγορά ΓΤΟ ή με το κατά πόσο οι ρυθμίσεις της ΕΕ έρχονται σε αντίθεση με τα καταστατικά κείμενα του ΠΟΕ⁷.

Οι σύγχρονες βιοτεχνολογικές τεχνικές αποτελούν συνέχεια ή ρήξη σε σχέση με τις κλασικές μεθόδους επιλογής; οι ΓΤΟ συνοδεύονται από κινδύνους βλάβης του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου ή όχι⁸; Η απάντηση σ' αυτά τα δύο κεντρικά ερωτήματα προσδιορίζει εάν και κατά πόσο είναι αναγκαίο να θεσπιστεί ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς για τους ΓΤΟ. Στον επιστημονικό τομέα υπάρχουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις⁹: η πρώτη, που υποστηρίζεται κυρίως από επιστήμονες της μοριακής βιολογίας¹⁰, θεωρεί ότι η γενετική μηχανική είναι συνέχεια των παραδοσιακών τεχνικών¹¹ και συνεπώς οι ΓΤΟ δεν είναι νέοι, ούτε περιέχουν νέους και ειδικούς κινδύνους, η οποιαδήποτε δε εκτίμηση πρέπει να γίνεται σε συνάρτηση με τους παραδοσιακούς οργανισμούς, για τους οποίους υπάρχει

6. Ibid., παράγρ. 8.6-8.7.

7. Ibid., παράγρ. 8.3. Αναλυτικότερα για την απόφαση θα αναφερθούμε στη συνέχεια (III, Β).

8. G. Paillotin, D. Rousset, «Tais-toi et mange!», L'agriculteur, le scientifique et le consommateur, Paris, Bayard, 1999, σ. 97-108.

9. Ibid., σ. 104.

10. Ενδεικτικά, Axel Kahn, (dir.) Les plantes transgéniques en agriculture, John Libbey Eurotext, Montrouge, 1996.

11. Axel Kahn, «Génie génétique, agriculture et alimentation: entre peurs et espoirs», in: M. Apfelbaum (dir.), Risques et peurs alimentaires, Paris, Editions Odile Jacob, 1998, σ. 59-60. H.I. Miller, G. Conko, «Genetically modified fear and the international regulation of biotechnology», in: J. Morris (ed.), Rethinking Risk and Precautionary Principle, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2000, σ. 103.

μεγάλη εμπειρία¹². Επομένως, δεν χρειάζεται να υιοθετηθούν ιδιαίτερες κανονιστικές ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ, αλλά αρκούν οι υπάρχουσες που εφαρμόζονται για όλα τα νέα προϊόντα που εισάγονται στην αγορά¹³. Αυτή είναι η κυρίαρχη ιδέα στις ΗΠΑ.

Η δεύτερη άποψη, που υποστηρίζεται κυρίως από γενετιστές και οικολόγους¹⁴, θεωρεί ότι οι τεχνικές της μοριακής βιολογίας δημιουργούν οργανισμούς που συνεπάγονται ενδεχόμενους κινδύνους οι οποίοι αφορούν τόσο στην υγεία του ανθρώπου (π.χ., κίνδυνος αλλεργιών από τη κατανάλωση ΓΤΟ¹⁵) όσο και στο περιβάλλον (π.χ., κίνδυνος μείωσης ή καταστροφής της βιοποικιλότητας, λόγω της δυνατότητας να μεταβιβασθεί η γενετική πληροφορία που φέρει ένας ΓΤΟ σε άλλα είδη¹⁶.)

Η ιδιαιτερότητα των κινδύνων που σχετίζονται με τους ΓΤΟ δεν εντοπίζεται μόνο στην ύπαρξη ενός νέου γονιδίου σ' ένα φυτό ή μίας

12. *W. Brill*, «Safety concerns and genetic engineering in agriculture», *Science*, 227, Ιανουάριος 1985, σ. 381.

13. *G. E. Marchant*, «The precautionary principle: an 'unprincipled' approach to biotechnology regulation», *Journal of Risk Research*, Vol. 4 (2), 2001, σ. 143-157.

14. Ενδεικτικά, *J. Testart*, «La biotechnologie sème à tout vent», *Le Monde Diplomatique*, Μάιος 1997. *G.-E. Seralini*, *OGM, Le vrai débat*, Paris, Flammarion, 2000.

15. *A. Spok*, «Suggestions for the assessment of the allergenic potential of genetically modified organisms», *International Archives of Allergy and Immunology*, Vol. 137, 2005, σ. 167-180. *Δ. Κουρέτα*, *Μεταλλαγμένα προϊόντα*, Σέρρες, 2004, σ. 19 επ.

16. *G. Paillotin*, *D. Rousset*, ό.π., σ. 99-103, *D. Bodin-Rodier*, «Les plantes du futur», *Futuribles*, 218, 1997, σ. 16-17. *A. Ingeborg Myhr*, «Uncertainty and Precaution: Challenges and Implications for Science and the Policy of Genetically Modified Organisms» in: *N. de Sadeleer* (ed.), *Implementing the Precautionary Principle*, London, Earthscan, 2007, σ. 187-188. Βλ. επίσης τα πορίσματα της μεγάλης έρευνας πεδίου που διεξήχθη στη Μ. Βρετανία, *The Farm Scale Evaluations of sprig-sown genetically modified crops*, 16-10-2003. Ολόκληρη η έκθεση είναι διαθέσιμη στο: www.pubs.royalsoc.ac.uk.

πρωτεΐνης που περιέχεται σε τροφές προερχόμενες ή αποτελούμενες από ΓΤΟ, αλλά αφορά στο σύνολο του τρόπου παραγωγής τους, από τη φύτευσή τους μέχρι τη τελική κατανάλωση¹⁷. Με άλλες λέξεις, οι ΓΤΟ συμπεκνώνουν μια πολύπλοκη σχέση, η οποία συνδέει το περιβάλλον, την υγεία του ανθρώπου, την διατροφική ασφάλεια και το μοντέλο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων¹⁸. Αυτή η άποψη επικρατεί στην Ε.Ε. και υιοθετήθηκε στο Πρωτόκολλο της Καρθαγένης.

Στη παρούσα εργασία αρχικά θα αναφερθούμε (συνοπτικά) στις ρυθμίσεις οι οποίες προβλέπονται στο δίκαιο των Η.Π.Α. (II) και στη συνέχεια θα προχωρήσουμε στην ανάλυση των ρυθμίσεων που περιλαμβάνονται στο διεθνές δίκαιο (το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης και το δίκαιο του ΠΟΕ) (III). Ακολούθως θα ασχοληθούμε με τις βασικές ρυθμίσεις που περιλαμβάνονται στο Κοινοτικό δίκαιο (IV) και για τη σχέση των κοινοτικών ρυθμίσεων με εκείνες των κρατών μελών και του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης (V). Τέλος, θα προβούμε σε μερικά βασικά συμπεράσματα (VI).

II. ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ Η.Π.Α.

Οι ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στις Η.Π.Α. δεν εντάσσονται σε ένα ιδιαίτερο κανονιστικό καθεστώς, καθώς σύμφωνα με τις υποδείξεις του Συντονισμένου Πλαισίου για την Βιοτεχνολογία¹⁹ ισχύουν εν προκειμένω οι γενικές διατάξεις, για την εφαρμογή των οποίων είναι υπεύθυνες η Υπηρεσία για την Προστασία του Περιβάλλοντος [Environmental Protection Agency] (EPA), η Υπηρεσία για τις Τροφές και τα Φάρμακα [Food and Drugs Administration] (FDA) και το Υπουργείο Γεωργίας [Department of Agriculture] (USDA). Ειδικότερα ισχύουν α) οι διατάξεις Federal Insecticide, Fungicide, and Rodenticide

17. G. Paillotin, D. Rousset, ό.π., σ. 101.

18. C. Lepage, Fr. Guery, La politique de précaution, Paris, PUF, 2001, σ. 31.

19. Coordinated Framework for Regulation of Biotechnology, 51 Fed. Reg. 23302, 26-6-1986.

Act (FIFRA)²⁰ και Toxic Substances Control Act (TSCA)²¹ που αναφέρονται στη προστασία του περιβάλλοντος από τα ζιζανιοκτόνα και από τις χημικές ουσίες, την δε ευθύνη για την εφαρμογή τους έχει η EPA, β) οι διατάξεις Federal Food, Drug, and Cosmetic Act (FFDCA)²² που αναφέρονται στη προστασία της υγείας αναφορικά με τις τροφές, τα φάρμακα και τα καλλυντικά, την δε ευθύνη για την εφαρμογή τους έχει η FDA και γ) οι διατάξεις Federal Plant Protection Act (PPA)²³ που αναφέρονται στη προστασία της γεωργίας, την δε ευθύνη για την εφαρμογή τους έχει το USDA. Έτσι λοιπόν οι ΓΤΟ υπάγονται στον έλεγχο της EPA για τις πιθανές επιπτώσεις τους στο περιβάλλον, στη FDA για τις πιθανές επιπτώσεις τους στην υγεία²⁴ και στο USDA για τις πιθανές επιπτώσεις τους στη γεωργία²⁵.

Η επιλογή της μη θέσπισης ιδιαίτερου κανονιστικού συστήματος έχει σαν θεμελιώδη αφετηρία την άποψη ότι οι ΓΤΟ (σπόροι, τροφές, φάρμακα, ζιζανιοκτόνα κ.λ.π.) πρέπει να αντιμετωπίζονται ως προϊόντα, ανεξάρτητα από τη μέθοδο παραγωγής τους (product-based regulation)²⁶. Αυτό προκύπτει με σαφήνεια από τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει τους ΓΤΟ η FDA στις κατευθύνσεις που έχει διατυπώσει σχετικά με την αντιμετώπισή τους, όπου τονίζεται ότι «το κανονιστικό status ενός τροφίμου, ανεξάρτητα από τη μέθοδο με την οποία παρασκευάστηκε, συναρτάται με τα αντικειμενικά χαρακτηρι-

20. 7 U.S.C. Par. 136-136y, (2000).

21. 15 U.S.C. Par. 2601-2701, (2000).

22. 21 U.S.C. Par. 301-397, (1994) (όπως τροποποιήθηκε το 1996, 1997 και 1998).

23. 7 U.S.C. Par. 7701-7772 (2000).

24. Αναλυτικά για τις ρυθμίσεις της FDA σχετικά με τους ΓΤΟ, βλ., *Emily Marden*, «Risk and Regulation: U.S. Regulatory Policy on Modified Food and Agriculture», *Boston College Law Review*, Vol. 44 (3), 2004, σ. 733-788.

25. *R. Bratspies*, «The Illusion of Care: Regulation, Uncertainty, and Genetically Modified Food Crops», *N.Y.U. Environmental Law Journal*, Vol. 10, 2002, σ. 311-12.

26. *S. Applegate*, «The Prometheus Principle...», ό.π., σ. 232.

στικά του και τη σκοπούμενη χρήση του....»²⁷. Εκείνο λοιπόν που έχει σημασία δεν είναι η μέθοδος παραγωγής τους, –αφού γίνεται αποδεκτό ότι δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των παραδοσιακών τεχνικών διασταύρωσης και αυτών που χρησιμοποιεί η σύγχρονη τεχνολογία–²⁸, αλλά αν τα χαρακτηριστικά του νέου προϊόντος είναι διαφορετικά από αυτά που υφίστανται σε ένα ήδη υπάρχον συμβατικό προϊόν. Αν αυτά είναι ίδια ή δεν διαφέρουν ουσιωδώς, τότε θεωρούνται το ίδιο ασφαλή όπως και τα συμβατικά²⁹. Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι ότι όλες οι αιτήσεις για έγκριση ΓΤΟ, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, έχουν γίνει δεκτές από τη διοίκηση. Η ευκολία με την οποία οι αρμόδιες αρχές εγκρίνουν τη διάθεση στην αγορά ΓΤΟ οφείλεται επί πλέον και στο γεγονός ότι στο δίκαιο των ΗΠΑ –σε αντίθεση με το κοινοτικό δίκαιο– ισχύει η έννοια του ‘σημαντικού’ κινδύνου, ο οποίος πρέπει να προκύπτει από αυστηρά επιστημονικά δεδομένα³⁰. Αυτή η επικρατούσα αντίληψη έχει σαν αφετηρία την απόφαση που εξέδωσε το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ στην ‘υπόθεση βενζόλιο’ με την οποία ακυρώθηκε η απόφαση της αρμόδιας διοικητικής αρχής –που όριζε ότι το βενζόλιο είναι τοξικό επειδή ενέχει κινδύνους για δημιουργία λευχαιμίας–, με το επιχείρημα ότι «η εκτίμηση περί επικινδυνότητας δεν στηρίχθηκε σε εδραία επιστημονική βάση.»³¹. Αυτή η επιστημονική βάση για τους ΓΤΟ είναι η λεγόμενη «ουσιαστική ισοδυναμία»³² η οποία όμως δεν μπορεί να αποτελέσει επαρκή επιστημονική απόδειξη των κινδύνων, όπως το δέχονται –τελευ-

27. Statement of Policy: Foods Derived from New Plant Varieties, 57 Fed. Reg. 22, 984-85. 29-5-1992.

28. R. Bratspies, «The Illusion of Care.....», ό.π., σ. 311.

29. D. A. Kysar, «Preferences for Processes: The Process/Product Distinction and the Regulation of Consumer Choice», Harvard Law Review, Vol. 118 (2), 2004, σ. 535 επ.

30. Πρόκειται για τη μεθοδολογία, γνωστή με τον όρο Quantitative Risk Assessment.

31. Industrial Union Dept. AFL-CIO v. American Petroleum Inst., 448 U.S. 607 (1981).

32. Statement of Policy: Foods Derived from New Plant Varieties, 57 Fed. Reg. 22, 984 n. 3.

ταία– διεθνείς οργανισμοί, π.χ. ο ΟΟΣΑ ή ο Codex Alimentarius, διότι στηρίζεται μόνο στη χημική ομοιότητα χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα βιολογικά, τοξικολογικά ή ανοσολογικά δεδομένα³³. Επί πλέον, το υιοθετούμενο τεκμήριο της ουσιαστικής ισοδυναμίας υποχρεώνει τις αρμόδιες αρχές να αποδείξουν την βλαπτικότητα ενός ΓΤΟ ώστε να απαγορευτεί ή να περιοριστεί η χρήση του, πράγμα που οδηγεί σε αδυναμία παροχής μιας τέτοιας απόδειξης, εξ αιτίας της επιστημονικής αβεβαιότητας σε ό,τι αφορά στη δράση των ΓΤΟ³⁴.

Η παραπάνω αντιμετώπιση των ΓΤΟ από το δίκαιο των ΗΠΑ έχει γίνει αντικείμενο οξείας κριτικής, η οποία συνεχώς διευρύνεται³⁵. Ενώ για άλλες περιπτώσεις ύπαρξης κινδύνων στο περιβάλλον ή στη δημόσια υγεία, τόσο η διοίκηση όσο και η δικαιοσύνη στις ΗΠΑ δέχονται μια διευρυμένη έννοια του κινδύνου και λαμβάνουν υπόψη τους την επιστημονική αβεβαιότητα³⁶, στο συγκεκριμένο ζήτημα παραμένουν αυστηρά προσανατολισμένες στα ποσοτικά χαρακτηριστικά των κινδύνων και στον εξοβελισμό κάθε ιδέας περί επιστημονικής αβεβαιότητας³⁷. Η νομολογία, ενώ για αρκετές δεκαετίες θεωρούσε επαρκείς και ορθές τις

33. D. A. Kysar, «Preferences for Processes: The Process/Product Distinction and the Regulation of Consumer Choice», ό.π., σ. 553 επ. R. Bratspies, «Some Thoughts on the American Approach to Regulating Genetically Modified Organisms», Kansas Journal of Law & Policy, Vol. XVI(3), 2007, σ. 117.

34. R. Bratspies, ό.π., σ. 114-115.

35. Αντί πολλών, D. L. Peletier, «FDA's regulation of genetically engineered foods: Scientific, legal and political dimensions», Food Policy, Vol 36, 2006, σ. 570-591.

36. J. B. Wiener, «A comment on the comparison and evolution of risk regulatory systems», Duke Journal of Comparative and International Law, Vol. 13, Special Issue, 2003, σ. 226. Ομοίως, D. Vogel, «The Politics of Risk Regulation in Europe and the United States, in: The Yearbook of European Environmental Law, Vol. 3, 2003. Διαθέσιμο επίσης στο: <http://faculty.haas.berkeley.edu/vogel> (σ. 13-17).

37. Αν και η ύπαρξη επιστημονικής αβεβαιότητας στο ζήτημα των ΓΤΟ θεωρητικά γίνεται αποδεκτή από αρμόδιες αρχές. Βλ. σχετ., EPA, Science Policy Council, Risk Characterization Handbook, EPA 100-B-00-002, σ. 40-41 (Dec. 2000). Διαθέσιμο στο: <http://www.epa.gov/osp/spc/2riskchr.htm>

ρυθμίσεις σ' ό,τι αφορά στις ενδεχόμενες αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον ή/και στην υγεία του ανθρώπου, τελευταία άρχισε να αλλάζει προσανατολισμό³⁸. Το γεγονός πάντως ότι οι ΗΠΑ αντιπροσωπεύουν το 72% της παγκόσμιας παραγωγής ΓΤΟ, οι δε μεγαλύτερες εταιρίες βιοτεχνολογίας είναι αμερικανικές, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο αντιμετώπισης των ΓΤΟ από την κυβέρνηση των ΗΠΑ³⁹.

III. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

A. ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΤΗΣ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΤΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΙΝΔΥΝΩΝ⁴⁰

1. Το ιστορικό των διαπραγματεύσεων

Στη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία⁴¹ προβλέπεται η υπογραφή του πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια⁴². Στη δεύτερη συνά-

38. Βλ., US District Court for the District of Columbia, judgment of 2 February 2007, International Center for Technology Assessment et al. v. US Department of Agriculture et al., 473 f. Supp. 2d 9, 13 (D.D.C. 2007). Στην εν λόγω υπόθεση το δικαστήριο έκρινε ότι για την παροχή άδειας καλλιέργειας ενός ΓΤΟ απαιτείται να έχει προηγουμένως αξιολογηθεί με μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά πόσο ο ΓΤΟ μπορεί να επηρεάσει σημαντικά την ποιότητα του περιβάλλοντος. Με την εν λόγω απόφαση λοιπόν, το δικαστήριο δεν αρκέστηκε στις ρυθμίσεις που διέπουν τους ΓΤΟ (στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω) αλλά απαιτήσε –επί πλέον– να εφαρμοστεί η νομοθεσία σχετικά με τη διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων (National Environmental Policy Act).

39. R. Bratspies, «The Illusion of Care.....», ό.π., σ. 304.

40. Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, UNEP/CBD/ExCOP/1/3 (20-2-2000.) Τέθηκε σε ισχύ στις 11 Σεπτεμβρίου 2003. Η Ελλάδα το κύρωσε με το ν. 3233/2004.

41. Convention on Biological Diversity, 22 May 1992, UN Doc.UNEP/Bio.Div./ Conf./ L.2, ILM(1992) σελ.822. Τέθηκε σε ισχύ στις 29-12-1993. Η Ελλάδα τα κύρωσε με το Ν. 2204/ 1994.

42. Άρθρο 19.3 της σύμβασης: «Τα Μέρη διερευνούν την ανάγκη και τις διαδικασίες κατάρτισης ενός πρωτοκόλλου στο οποίο διευκρινίζονται οι ενδεχόμενες

ντηση της Διάσκεψης των Μερών (Τζακάρτα 1995) αποφασίστηκε η σύσταση ομάδας εργασίας (Open-ended Ad Hoc Group of Experts on Biosafety) για να επεξεργασθεί ένα σχέδιο πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια που θα αφορά στη διασυνοριακή μεταφορά ΓΤΟ που προέρχονται από τη σύγχρονη βιοτεχνολογία και οι οποίοι πιθανώς να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της γενετικής ποικιλομορφίας. Αυτό το σχέδιο υποβλήθηκε για έγκριση αρχικά στη πρώτη έκτακτη συνάντηση της Διάσκεψης των Μερών στη Καραθγένη (22-23 Φεβρουαρίου 1999). Κατά τη συνάντηση αυτή η ομάδα εργασίας⁴³ δεν μπόρεσε να καταλήξει σε συμφωνία. Το αντικείμενο των συζητήσεων ήταν η πιθανή βλαπτικότητα των ΓΤΟ και η ελευθερία του εμπορίου, επικεντρώθηκε δε κυρίως στην αναγνώριση και στην εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης⁴⁴ που αποτέλεσε και το ουσιαστικό σημείο διαφωνίας⁴⁵ με αποτέλεσμα να αναβληθεί η διάσκεψη⁴⁶. Συγκεκριμένα κατά την πορεία των συζητήσεων διαμορφώθηκαν δύο απόψεις⁴⁷: η πρώτη άποψη –που υποστηρίχθηκε από τις

διαδικασίες συμπεριλαμβανομένων ειδικότερα και των προηγούμενων σχετικών συμφωνιών, στον τομέα της ασφαλούς μεταφοράς, χειρισμού και χρήσης κάθε ζώοντος τροποποιημένου οργανισμού που προέρχεται από τη βιοτεχνολογία και ο οποίος μπορεί να εμφανίζει ανεπιθύμητες δράσεις σε ό,τι αφορά τη διατήρηση και τη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας».

43. *Compte Rendu de la sixième session du group du travail sur la biosécurité*, Institut International du Développement Durable, New York, 1999.

44. *P. H. Sand*, *Transnational Environmental Law: Lessons in Global Change*, The Hague, Kluwer Law International, 1999, σ. 130.

45. Meeting summary in *Earth Negotiations Bulletin* 9 No. 117 (26 February 1999) σ. 3 και 11. Διαθέσιμο στο: <http://www.iisd.ca/linkages/biodiv/bswg6>

46. Βλ. *Le Monde*, 23-2-1999 και 26-2-1999.

47. Στη διάσκεψη οι συμμετέχουσες χώρες ομαδοποιήθηκαν –στη βάση της κοινότητας των απόψεων– ως εξής: α) CEE (οι χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, β) *Compromise Group* (Ιαπωνία, Μεξικό, Νορβηγία, Ν. Κορέα και Ελβετία), γ) η Ευρωπαϊκή Ένωση, δ) *Like-Minded Group* (η πλειοψηφία των χωρών του

περισσότερες χώρες του Τρίτου κόσμου και την Ευρωπαϊκή Ένωση— υιοθετούσε την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, αρκούμενη στις ενδείξεις βλαπτικότητας των ΓΤΟ, ενώ η δεύτερη άποψη —που υποστηρίχθηκε κυρίως από τις χώρες του Miami Group— αρνήθηκε πεισμόνως την εφαρμογή της, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι απαιτούνται αποδείξεις για τη βλαπτικότητα των ΓΤΟ⁴⁸, αποδεχόμενη έτσι την εφαρμογή μόνο της αρχής της πρόληψης. Λόγω της εμμονής των μερών στις απόψεις τους, αποφασίστηκε η διακοπή των εργασιών της διάσκεψης⁴⁹. Η αποτυχία της διάσκεψης να καταλήξει σε απόφαση με βάση το υποβληθέν σχέδιο, σηματοδότησε την αδυναμία της διεθνούς κοινότητας να προβεί στον αναγκαίο καθορισμό των ορίων μεταξύ, αφενός μεν της προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου και αφετέρου της ελευθερίας του εμπορίου. Ως άμεση δε αρνητική συνέπεια της αποτυχίας της διάσκεψης, ήταν η προσπάθεια για τη μεταφορά της συζήτησης για τα ζητήματα της βιοασφάλειας στο Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ). Αυτή ήταν άλλωστε η επιδίωξη των ΗΠΑ, να μετατρέψει δηλαδή τον ΠΟΕ σε παραγωγό κανόνων διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, ένας τομέας ο οποίος δεν ανήκει στις αρμοδιότητές του⁵⁰. Η παταγώδης αποτυχία της Συνδιάσκεψης του ΠΟΕ στο Σιάτλ (Δεκέμβριος 1999)⁵¹, ήταν το καθοριστι-

τρίτου κόσμου) και ε) Miami Group (Αργεντινή, Αυστραλία, Καναδάς, Χιλή, Ουρουγουάη και ΗΠΑ).

48. Le Monde, 26 Fevrier 1999.

49. UNEP/CBD/ExCOP/1/L. 4

50. Σχετικές είναι οι δηλώσεις της εκπροσώπου της Γαλλίας στη συνδιάσκεψη, βλ. Le Monde, 26-2-1999. Αναλυτικά για τις αρμοδιότητες του WTO στον τομέα του περιβάλλοντος βλ., *Layla Hughes*, «Limiting the Jurisdiction of Dispute Settlement Panels: The WTO Appellate Body Beef Hormone Decision», *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 10, No 3, 1998, σ. 915-941.

51. Τα κύρια θέματα συζήτησης στο Σιάτλ ήταν η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στο διεθνές εμπόριο, η αρχή της «πολυλειτουργικότητας» της γεωργίας και η αρχή του σεβασμού της πολιτιστικής ποικιλομορφίας. Γι' αυτά υπήρξε πλήρης

κό σημείο για να υπογραφεί τελικά το Πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια (Μόντρεαλ, 24-29 Φεβρουαρίου 2000)⁵².

2. Οι ρυθμίσεις του Πρωτοκόλλου

Η σημασία του Πρωτοκόλλου για τη σχέση ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο των ΓΤΟ αφενός και στη προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου αφετέρου είναι μεγάλη⁵³, καθώς αφορά σε τέσσερα θεμελιώδη ζητήματα: α) στην αναγνώριση και την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, β) στην αναγνώριση της ιδιαίτερης φύσης των ΓΤΟ, γ) στην υιοθέτηση της διαδικασίας συναίνεσης μετά από ενημέρωση (Advance informed agreement procedure [AIAP]) και δ) στην αναγνώριση των κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων των ΓΤΟ, ιδιαίτερα στις χώρες του τρίτου κόσμου⁵⁴. Η υιοθέτηση του Πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια, αυτή καθεαυτή, συνιστά αναγνώριση της ιδιαίτερης φύσης των ΓΤΟ, (με την έννοια ότι αποτελούν νέα πηγή ενδεχόμενων κινδύνων, καθώς προέρχονται από νέες βιοτεχνολογικές μεθόδους που δεν αποτελούν συνέχεια αλλά ρήξη σε σχέση με τις παραδοσιακές μεθόδους⁵⁵) και αποτελεί το πρώτο κείμενο του

διαφωνία μεταξύ των χωρών του Miami Group –ιδίως των ΗΠΑ– και της Ε.Ε της οποίας οι απόψεις συνέπεσαν, σε μεγάλο βαθμό, με τις θέσεις των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Βλ. σχετ., *Le Monde*, 3-12-99, 4-12-99 και 5/6-12-99, *Susan George*, «Le commerce avant les libertés», *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1999.

52. Η απόφαση της διάσκεψης (EM-I/3) χωρίζεται σε 4 μέρη: 1) Υιοθέτηση του Πρωτοκόλλου, 2) Σύσταση Διακυβερνητικής Επιτροπής (ICCP), 3) Κατάρτιση καταλόγου εμπειρογνομόνων για τη μελέτη και τη διαχείριση των κινδύνων και 4) Δημιουργία διοικητικής δομής και προϋπολογισμού.

53. Ιστορική στιγμή ονόμασε την υπογραφή του Πρωτοκόλλου η M. Wallstrom, Επίτροπος για το Περιβάλλον της ΕΕ, βλ., *Le Monde*, 1-2-2000.

54. Το Πρωτόκολλο απαρτίζεται από 40 άρθρα και 3 παραρτήματα.

55. Να σημειώσουμε ότι η πρώτη φορά που διατυπώθηκαν φόβοι για τις ανεπιθύμητες δράσεις των ΓΤΟ, ήταν στη διεθνή επιστημονική συνάντηση στο Ασiloμάρ (Καλιφόρνια 1975). Βλ. *Ch. Noiville*, *Ressources génétiques et droit*, Paris, Pedone, 1997, σ. 36, *J. N. Missa*, «ADN recombinant et bioéthique: une application précoce

διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος με το οποίο θεσπίζεται ένα ιδιαίτερο περιοριστικό νομικό καθεστώς για τους ΓΤΟ⁵⁶.

2.1. Αναγνώριση και εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης

Η υιοθέτηση του πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες στιγμές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος μετά το 1992⁵⁷. Πράγματι, για πρώτη φορά, ένα διεθνές κείμενο υποχρεωτικού χαρακτήρα αναγνωρίζει ρητά την αρχή της προφύλαξης και στηρίζεται εξ ολοκλήρου σ' αυτή, ανάγοντάς την έτσι σε πλήρη κανόνα δικαίου, ο οποίος λαμβάνεται υπόψη με ευθύ και άμεσο τρόπο κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης προληπτικών μέτρων⁵⁸.

Οι ΓΤΟ είτε υπό τη μορφή σπόρων, είτε υπό τη μορφή φυτών ή τροφών, είναι εμπορεύματα και ως εκ τούτου προορίζονται για τη διεθνή αγορά. Παράλληλα παρουσιάζουν μία ιδιαιτερότητα που συνίσταται στην επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τους γενετικούς κινδύνους για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία⁵⁹. Στο κοινοτικό επίπεδο επιχειρήθηκε μία προσπάθεια αντιμετώπισης αυτών των κινδύνων με τις οδηγίες 90/219/ΕΟΚ και 90/220/ΕΟΚ, στις οποίες για πρώτη φορά εφαρμόζεται η αρχή της προφύλαξης⁶⁰. Στο διεθνές εμπόριο των ΓΤΟ συνέχιζε

du principe de précaution», in: E. Zaccai & J.N. Missa (dir.), *Le principe de précaution*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2000, σ. 179.

56. P. E. Hagen & J. B. Weiner, «The Cartagena Protocol on Biosafety: New Rules for International Trade in Living Modified Organisms», *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 12, 2000, σ. 712.

57. Οπότε έγινε η Διάσκεψη των ΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Ρίο ντε Τζανέιρο).

58. E. Brosset, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», in: J. Bourrinet, S. Maljean-Dubois (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, ό.π., σ. 121-146.

59. Ch. Noiville, *Ressources génétiques et droit*, ό.π., σ. 263.

60. M.-A. Hermitte, Ch. Noiville, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe

να υπάρχει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα έλλειψη συγκεκριμένου κανονιστικού πλαισίου κυρίως λόγω της σθεναρής αντίθεσης των Η-ΠΑ⁶¹. Αυτή λοιπόν την έλλειψη έρχεται να καλύψει το Πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια⁶², το οποίο θεσπίζει ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς για το διεθνές εμπόριο των ΓΤΟ στηριζόμενο στην αρχή της προφύλαξης με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο και την ουσία του⁶³. Ο λόγος δηλαδή για τον οποίο εφαρμόζεται η αρχή της προφύλαξης στους ΓΤΟ σχετίζεται αποκλειστικά με την παραδοχή ότι ενδέχεται οι νέες τεχνικές να δημιουργήσουν κινδύνους για το περιβάλλον και την υγεία του ανθρώπου⁶⁴. Αυτοί δε οι κίνδυνοι αφορούν στις επιπτώσεις

de prudence», *Revue Juridique de l'Environnement*, 3-1993, σ. 392. Για τις δύο Οδηγίες, βλ. *Infra* (IV).

61. *Ch. Noiville, P.-H. Gouyon*, «Principe de précaution et organismes génétiquement modifiés», in: *Ph. Kourilsky, G. Viney*, *Le principe de précaution*, Paris, Editions Odile Jacob, 1999, σ. 305.

62. Να σημειώσουμε ότι την ανάγκη εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης στους ΓΤΟ, υιοθέτησε λίγο αργότερα και ο *Codex Alimentarius* (το κοινό όργανο του FAO και του WHO του οποίου οι αποφάσεις αν και δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, γίνονται απολύτως σεβαστές από τα κράτη μέλη). Βλ. *σχετ.*, *Report of the First Session of the Codex ad hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology*, March 2000, παρ. 24. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net.

63. Αυτή την άποψη εξέφρασαν όλες οι ομάδες χωρών (που αντιπροσωπεύουν το 90% των κατοίκων του πλανήτη), εκτός από εκείνες του Miami Group. Βλ., *Rapport de la réunion extraordinaire de la Conférence des Parties pour l'adoption d'un protocole à la Convention sur la diversité biologique relatif à la prévention des risques biotechnologiques*, 20-2-2000, σ. 36, 40 και 41. Διαθέσιμο στο:

<http://www.biodiv.org/biosafety>.

64. *M.-P. Lafranchi, E. Truilhe*, «La portee du principe de précaution», in: *J. Bourrinet, S. Maljean-Dubois* (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, ό.π., σ. 71. Υπάρχει όμως και αντίθετη γνώμη κατά την οποία, αν και υφίστανται ενδεχόμενοι κίνδυνοι από τους ΓΤΟ, εν τούτοις δεν χρειάζεται η θέσπιση ιδιαίτερων περιοριστικών ρυθμίσεων. Βλ. *σχετ.*, *J. H. Adler*, «More Sorry Than Safe: Assessing the Precautionary Principle and the Proposed International Biosafety Protocol», *Texas International Law Journal*, Vol. 35, No 2, 2000, σ. 204.

τους στο περιβάλλον που γειτνιάζει με το χώρο της φύτευσής τους ή στις επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου και κατά συνέπεια, λόγω του πολύπλοκου και αστάθμητου χαρακτήρα τους, οι ντετερμινιστικοί τύποι προβλεψιμότητας των κινδύνων δεν αρκούν⁶⁵.

Πρόκειται δηλαδή για την αναγνώριση της ύπαρξης επιστημονικών αβεβαιοτήτων σχετικά με τις επιπτώσεις που πιθανόν να έχουν οι νέες τεχνικές γενετικής τροποποίησης και οι οποίες ενδέχεται να συνιστούν εντελώς νέους κινδύνους μη αναστρέψιμων βλαβών. Η αναγνώριση λοιπόν αυτών των αβεβαιοτήτων, που συνδέεται με το αναντίρρητο δεδομένο ότι οι επιστημονικές τεχνικές προηγούνται των αναγκαίων θεμελιωδών γνώσεων σχετικά με τους πιθανούς κινδύνους από τις εφαρμογές της⁶⁶, συνεπάγονται την αναγκαιότητα εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης στον συγκεκριμένο τομέα⁶⁷. Έτσι λοιπόν, στο προοίμιο του Πρωτοκόλλου αναφέρεται:

(Τα Μέρη) «επαναβεβαιώνουν τη προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη»⁶⁸, στη συνέχεια δε, σχετικά με τους στόχους, στους οποίους αποβλέπει το πρωτόκολλο, επισημαίνεται ότι:

«Σε συμφωνία με τη προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη»⁶⁹, στόχος αυτού του Πρωτοκόλλου είναι να συμβάλει στην εξα-

65. B. Wynne, «L'incompréhension entre scientifiques et profanes et la défiance vis-à-vis des experts», in: Colloque de la Villette, L'opinion publique face aux plantes transgéniques. Entre incertitude et prise de conscience, Paris, Albin Michel, 1999, σ. 106.

66. D. Bourg, «Les organismes génétiquement modifiés: inquiétudes citoyennes, concepts philosophiques et représentations de la nature», in: Colloque de la Villette, ό.π., σ. 36.

67. E. Πρεβεστούρου, «Το κοινοτικό δίκαιο της βιοτεχνολογίας», Περιβάλλον και Δίκαιο, 3/1998, σ. 435.

68. Αιτιολογική σκέψη 4.

69. Αρχή 15: «Αποσκοπώντας στη προστασία του περιβάλλοντος, η προφυλακτική προσέγγιση θα εφαρμοστεί ευρέως από τα κράτη ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Ό-

σφάλιση του κατάλληλου επιπέδου προστασίας στον τομέα της ασφαλούς μεταφοράς, διαχείρισης και χρήσης των ζώντων τροποποιημένων οργανισμών που προέρχονται από τη σύγχρονη βιοτεχνολογία και οι οποίοι ενδέχεται να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιοποικιλότητας, λαμβάνοντας ομοίως υπόψη τους κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία και με ιδιαίτερο προσανατολισμό τις διασυνοριακές μεταφορές.»⁷⁰

Πέρα από την αποδοχή της προκειμένης αρχής στις γενικές διατάξεις, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι υπάρχει ρητή αναφορά της στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου που αφορούν στη διαδικασία λήψης απόφασης⁷¹. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι στις περιπτώσεις όπου πρόκειται να ληφθεί απόφαση (είτε θετική, είτε αρνητική) για την εισαγωγή σε μία χώρα ενός ΓΤΟ, ο οποίος θα απελευθερωθεί στο περιβάλλον της χώρας, «η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας που οφείλεται σε ανεπαρκή επιστημονική πληροφόρηση και γνώση σχετικά με την έκταση των πιθανών ανεπιθύμητων δράσεων της ζώντος τροποποιημένου οργανισμού, στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας της χώρας εισαγωγής, λαμβάνοντας υπόψη της τους πιθανούς κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία, δεν μπορεί να αποτρέψει τη χώρα-μέλος από το να πάρει τη κατάλληλη απόφαση σχετικά με την εισαγωγή του ζώντος τροποποιημένου οργανισμού(....), ώστε να αποφύγει ή να μειώσει τις πιθανές ανεπιθύμητες δράσεις.»⁷²

Ομοίως στις περιπτώσεις όπου πρόκειται να ληφθεί απόφαση για την εισαγωγή σε μία χώρα ενός ΓΤΟ, ο οποίος προορίζεται για άμεση

ταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης βλάβης, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν αιτιολογία για την αναβολή λήψης αποδοτικών μέτρων που προλαμβάνουν τη περιβαλλοντική υποβάθμιση.»

70. Άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου.

71. *Lim Li Lin*, «The Core issues in the Biosafety Protocol: An analysis», *Third World Resurgence*, No 114/115, 2000, σ. 14.

72. Άρθρο 10(6) του Πρωτοκόλλου.

χρήση σαν τροφή ή για επεξεργασία, ισχύουν τα ίδια ακριβώς όπως παραπάνω⁷³. Επομένως σ' ό,τι αφορά τους λόγους που επικαλείται η χώρα εισαγωγής για την απόφασή της σχετικά με την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, συγκαταλέγεται και η αρχή της προφύλαξης. Αυτό σημαίνει ότι εάν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική απόδειξη για την μη ύπαρξη κινδύνων για το περιβάλλον ή την υγεία του ανθρώπου, τότε νομιμοποιείται η χώρα εισαγωγής να την αρνηθεί. Το βάρος απόδειξης λοιπόν για την μη βλαπτικότητα ανήκει στον εξαγωγέα.

Οι ρυθμίσεις που περιλαμβάνονται στα άρθρα 10(6) και 11(8) και αναφέρονται στην αρχή της προφύλαξης, συνιστούν μία διαφοροποίηση σε σχέση με τους μέχρι τώρα ισχύοντες κανόνες του διεθνούς εμπορίου, όπως αυτοί περιλαμβάνονται στη Συμφωνία για την εφαρμογή των προστατευτικών και φυτοπροστατευτικών μέτρων (SPS)⁷⁴. Συγκεκριμένα στη συμφωνία SPS⁷⁵, τα κράτη μπορούν να απαγορεύουν την εισαγωγή εμπορευμάτων τα οποία ενδέχεται να προκαλούν βλάβη⁷⁶, υπό τον όρο ότι αυτό το μέτρο (το οποίο μπορεί να ληφθεί ακόμα και αν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική απόδειξη)⁷⁷, δεν θα έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στο εμπόριο⁷⁸. Η εξάρτηση, –

73. Άρθρο 11(8) του Πρωτοκόλλου.

74. Το κείμενο της Συμφωνίας, όπως και των άλλων Συμφωνιών του ΠΟΕ είναι διαθέσιμα στο: www.wto.int Αναλυτικότερα για το δίκαιο του ΠΟΕ, βλ. *infra* (B).

75. Η συμφωνία SPS στηρίζεται πάνω στις εξαιρέσεις του άρθρου XX (b) της GATT, οι οποίες δίνουν το δικαίωμα στα κράτη να λαμβάνουν προστατευτικά και φυτοπροστατευτικά μέτρα, όταν αυτό είναι αναγκαίο, για τη προστασία της υγείας των ανθρώπων και των ζώων. Βλ. *σχετ.*, *M. Matthee & D. Vermersch*, «Are the Precautionary Principle and the International Trade of Genetically Modified Organisms Reconcilable?», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 12, 2000, σ. 64.

76. Άρθρα 5(1) και 5(2).

77. Άρθρο 5(7).

78. Άρθρο 5(4). Άλλωστε τα μέτρα, κατά τη συμφωνία SPS, πρέπει να περιορίζονται στα απολύτως αναγκαία για τη δημόσια υγεία και να είναι προσωρινά, βλ. *B. Πεσμαζόγλου*, «Η αναμόρφωση των κωδίκων της ΓΣΔΕ και οι νέοι κώδικες στα

στη συμφωνία SPS-, της εφαρμογής του άρθρου 5(7) (το οποίο θεωρείται ότι εμπεριέχει μία έμμεση διατύπωση της αρχής της προφύλαξης)⁷⁹ από τις οικονομικές επιπτώσεις του ληπτέου μέτρου, καθιστά στην πράξη τη συγκεκριμένη αρχή δύσκολα εφαρμόσιμη⁸⁰. Με τις διατάξεις όμως του Πρωτοκόλλου, αποσυσχετίζεται ως ένα βαθμό η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης από τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στο διεθνές εμπόριο και καθίσταται λειτουργική και αποτελεσματική. Η αποσυσχέτιση αυτή δεν είναι ωστόσο απόλυτη διότι η αρχή της προφύλαξης, έτσι όπως είναι διατυπωμένη στο κείμενο (ο ορισμός της ταυτίζεται με εκείνον της διακήρυξης του Ρίο [Αρχή 15]), γίνεται αποδεκτή υπό τη στενή ή ασθενή εκδοχή της, καθώς η εφαρμογή της, συναρτάται με το κόστος των ληπτέων μέτρων, που σημαίνει ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος αποδυνάμωσης του κανονιστικού της περιεχομένου⁸¹. Επί πλέον, η διατύπωση που υπάρχει στα άρθρα 10(6) και 11(8) του Πρωτοκόλλου ότι δηλαδή τα προφυλακτικά μέτρα μπορούν να ληφθούν μόνο όταν υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα *σχετικά με την έκταση των πιθανών ανεπιθύμητων δράσεων της ζώντος τροποποιημένου οργανισμού και όχι όταν υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη αρνητικών επιπτώσεων*, μπορεί να

πλαίσια του Π.Ο.Ε.» in: *A. Φατούρου, Κ. Στεφάνου*, Οι συμφωνίες του γύρου της Ουρουγουάης για το διεθνές εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, Αθήνα, Εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1995, σ. 256, *Ch. Noiville, P.-H. Gouyon*, «Principe de précaution et organismes génétiquement modifiés», ό.π., σ. 306.

79. *M. Matthee & D. Vermersch*, «Are the Precautionary Principle and the International Trade of Genetically Modified Organisms Reconcilable?», ό.π., σ. 69.

80. Όπως φάνηκε στην απόφαση του WTO, που αφορούσε στη διένεξη μεταξύ ΕΕ και ΗΠΑ σχετικά με τα ορμονούχα κρέατα. Βλ., WTO, Appellate Body, 16 Ιανουαρίου 1998, WT/DS 26/AB/R και WT/DS 48/AB/R.

81. Στο διεθνές δίκαιο έχουν καταγραφεί δύο εκδοχές της αρχής της προφύλαξης: η ισχυρή, σύμφωνα με την οποία η εφαρμογή της δεν συνδέεται με την ανάλυση κόστους/οφέλους και η ασθενής η οποία συνδέεται. Διεξοδικότερα για το θέμα αυτό, βλ., *Γ. Μπάλιας*, Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές, κοινοτικό και συγκριτικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005.

οδηγήσει στην ερμηνεία ότι πριν εφαρμοστεί η αρχή της προφύλαξης απαιτείται η διεξαγωγή αξιολόγησης για την ύπαρξη κινδύνου⁸². Με άλλες λέξεις, υπό την ως άνω ερμηνεία οδηγούμαστε στον παραμερισμό της αρχής της προφύλαξης καθώς τη θέση της καταλαμβάνει η επιστημονική βεβαιότητα για την ύπαρξη ή μη ύπαρξη κινδύνου. Αυτή η προσέγγιση όμως έρχεται σε αντίθεση με την Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο (που ρητά επικαλείται το Πρωτόκολλο) στην οποία γίνεται λόγος για «απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης ζημίας», παρά την «έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας».

Σε κάθε περίπτωση η προβλεπόμενη από το πρωτόκολλο εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης⁸³, αίρει τις επιφυλάξεις κατά πόσο η εν λόγω αρχή μπορεί να παράγει έννομα αποτελέσματα⁸⁴ και τη καθιστά πρακτικά εφαρμόσιμη⁸⁵. Με άλλα λόγια η ένταξη της εν λόγω αρχής στο πλαίσιο της διαδικασίας λήψης απόφασης της προσδίδει λειτουργικό περιεχόμενο⁸⁶.

82. A. Gupta, «Advance Informed Agreement: A Shared Basis for Governing Trade in Genetically Modified Organisms?» *Indiana Journal of Legal Studies*, Vol. 9, 2000, σ. 278.

83. Το πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια, υιοθετώντας την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στη διαδικασία ΑΙΑ, καθίσταται το πρώτο κείμενο του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, στο οποίο η εν λόγω αρχή διαθέτει ένα συγκεκριμένο και σαφές πλαίσιο αναφοράς. Ωστόσο έχει διατυπωθεί και μια σχετικά διαφοροποιημένη άποψη κατά την οποία η αρχή της προφύλαξης όπως είναι διατυπωμένη γενικά στο πρωτόκολλο, είναι ασαφής καθώς είναι απόρροια του συμβιβασμού μεταξύ των αντιτιθέμενων μερών. Βλ. σχετ., P. E. Hagen & J. B. Weiner, «The Cartagena Protocol on Biosafety: New Rules for International Trade in Living Modified Organisms», ό.π., σ. 710.

84. D. Bodansky «Scientific Uncertainty and the Precautionary Principle», *Environment*, Vol. 33, No.7, 1991, σ. 5.

85. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η αντίθεση των χωρών του Miami Group εστίαστηκε στην αναφορά της αρχής της προφύλαξης στις διατάξεις του πρωτοκόλλου για τη διαδικασία λήψης απόφασης. Βλ. *Rapport de la réunion extraordinaire.....*, ό.π., σ. 41.

86. S. Maljean-Dubois, «Biodiversité, biotechnologies, biosécurité: Le droit international désarticulé», *Journal du Droit International*, Vol. 127, No 4, 2000, σ. 986, E. Brosset, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», ό.π., σ. 126.

2.2. Η διαδικασία έγκρισης και αξιολόγησης

Το άρθρο 10 αναφέρεται στη διαδικασία λήψης απόφασης (AI-AP) για την εισαγωγή των ΓΤΟ που περιλαμβάνονται στο άρθρο 7(1) και η οποία είναι στην ουσία ταυτόσημη με αυτή που προβλέπεται στη Σύμβαση του Ρότερνταμ⁸⁷. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τη διαδικασία του άρθρου 10, οι αποφάσεις της χώρας εισαγωγής πρέπει να είναι σύμφωνες με τις διατάξεις του άρθρου 15 που καθιερώνουν την αξιολόγηση των κινδύνων⁸⁸. Η εκκίνηση της διαδικασίας για τη λήψη απόφασης πραγματοποιείται με την υποχρέωση εκ μέρους της χώρας εισαγωγής να ανακοινώσει γραπτώς στον αναγγέλλοντα (στη χώρα εξαγωγής) –εντός προθεσμίας 90 ημερών από τη παραλαβή της αναγγελίας– εάν η εισαγωγή του ΓΤΟ θα γίνει α) αφού δοθεί προηγουμένως γραπτή συγκατάθεση της χώρας εισαγωγής ή β) αφού παρέλθουν 90 ημέρες χωρίς γραπτή συναίνεση⁸⁹. Στη πρώτη περίπτωση, η χώρα εισαγωγής οφείλει, εντός προθεσμίας 270 ημερών από τη παραλαβή της αναγγελίας, να ανακοινώσει γραπτώς στον αναγγέλλοντα και στο κέντρο ανταλλαγής για τη πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων την απόφασή του η οποία μπορεί να είναι⁹⁰:

α. Άδεια εισαγωγής με ή χωρίς προϋποθέσεις, ανακοινώνοντας ταυτόχρονα πώς θα εφαρμοστεί η απόφαση σε μεταγενέστερες εισαγωγές του ίδιου ΓΤΟ.

β. Απαγόρευση εισαγωγής.

87. Convention on the Prior Informed Consent Procedure for Certain Hazardous Chemicals and Pesticides in International Trade (Rotterdam), 10-9-1998, UN Doc. UNEP-FAO-PIC-CONF-5. Στην εν λόγω σύμβαση, η διαδικασία λήψης απόφασης στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης, καθώς προβλέπει ότι μπορούν να λαμβάνονται προφυλακτικά μέτρα, οι δε πληροφορίες σχετικά με τη λήψη τέτοιων μέτρων από τα συμβαλλόμενα μέρη δεν θεωρούνται εμπιστευτικές (άρθρο 14(3)).

88. Άρθρο 10(1).

89. Άρθρο 10(2) (α) και (β).

90. Άρθρο 10(3).

γ. Αίτημα για συμπληρωματικές πληροφορίες, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία ή το Παράρτημα Ι.

δ. Ενημέρωση του αναγγέλλοντα ότι η προθεσμία για τις ως άνω αποφάσεις επεκτείνεται για ένα καθορισμένο χρονικό όριο.

Οι ανωτέρω αποφάσεις, εκτός από τη περίπτωση της άνευ προϋποθέσεων συναίνεσης για την εισαγωγή του ΓΤΟ, πρέπει να αναφέρουν τους λόγους που την προκάλεσαν⁹¹, ενώ η μη ανακοίνωση της απόφασης, εντός της ανωτέρω προθεσμίας, δεν σημαίνει συναίνεση για την εισαγωγή του ΓΤΟ⁹². Σ' ό,τι αφορά τους λόγους που επικαλείται η χώρα εισαγωγής για την απόφασή της σχετικά με την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, συγκαταλέγεται, όπως τονίσαμε ήδη, και η αρχή της προφύλαξης⁹³.

Ένα ζήτημα που τίθεται (σχετικά με τη διαδικασία λήψης απόφασης) είναι αυτό που συνδέεται με την αξιολόγηση και τη διαχείριση των κινδύνων⁹⁴ και το οποίο αφορά τόσο τους όρους διεξαγωγής τους όπως αυτοί περιλαμβάνονται στο Πρωτόκολλο, όσο και γενικότερα στη σχέση της αρχής της προφύλαξης με την αξιολόγηση του κινδύνου (risk assessment)⁹⁵.

Σύμφωνα λοιπόν με τις οικείες διατάξεις του πρωτοκόλλου, η αξιολόγηση των κινδύνων πρέπει να γίνεται λαμβάνοντας υπόψη τις αναγνωρισμένες μεθόδους αξιολόγησης και να στηρίζεται στις διαθέ-

91. Άρθρο 10(4).

92. Άρθρο 10(5).

93. Άρθρο 10(6).

94. Άρθρα 15 και 16 αντίστοιχα.

95. Πρέπει να επισημάνουμε ότι το επίπεδο των γνώσεών μας σήμερα σχετικά με τις επιπτώσεις των ΓΤΟ είναι εξαιρετικά ανεπαρκές και συνεπώς τα κράτη θα προσφεύγουν κατά κύριο λόγο στην αρχή της προφύλαξης ως λόγο για την αρνητική απόφαση εισαγωγής. Πρέπει λοιπόν να είναι καθορισμένοι με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια οι όροι και οι προϋποθέσεις εφαρμογής της εν λόγω αρχής στους ΓΤΟ, πράγμα το οποίο δεν προκύπτει εναργώς από το πρωτόκολλο. Βλ. σχετ., *P. H. Sand*, *Transnational Environmental Law*, ό.π., σ. 446.

σιμες επιστημονικές αποδείξεις⁹⁶. Γνωρίζουμε ότι οι αναγνωρισμένες μέθοδοι είναι το λεγόμενο «standard» μοντέλο που αναφέρεται στην εξακρίβωση και στη ποσοτικοποίηση των κινδύνων και το οποίο προϋποθέτει την αποδοχή ότι η επιστήμη είναι σε θέση να το πράξει⁹⁷. Αυτό το μοντέλο όμως βρίσκεται σε βαθιά κρίση –όπως φάνηκε στην υπόθεση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών, γνωστής ως νόσους των «τρελών αγελάδων», στην υπόθεση του μολυσμένου αίματος στη Γαλλία, κ.λ.π. και όπως συμβαίνει με τη περίπτωση των ΓΤΟ⁹⁸– διότι οι αλλαγές που επέρχονται στα δυναμικά μη γραμμικά συστήματα είναι μη προβλέψιμες και κατά συνέπεια οι εμπειρικές μελέτες και οι στατιστικές προσεγγίσεις είναι αδύνατο να τις αξιολογήσουν πλήρως⁹⁹. Επομένως η αξιολόγηση και η διαχείριση των κινδύνων σχετικά με τους ΓΤΟ, πρέπει να στηρίζεται προεχόντως στη μέθοδο της αξιολόγησης του κινδύνου (risk assessment) η οποία θα έχει σαν βάση της προβληματικής της την αρχή της προφύλαξης, ως εργαλείο αντιμετώπισης των κινδύνων βλάβης του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου από τη χρήση ή την απελευθέρωση των ΓΤΟ¹⁰⁰, αφού η προτεινόμενη στο Παράρτημα ΙΙΙ κλασική μέθοδος αδυνατεί να προσφέρει αξιόπιστες ενδείξεις για τις αρνητικές συνέπειες ή για τον αποδεκτό κίνδυνο. Αυτά θα είναι τα κύρια σημεία των συγκρούσεων κατά την εφαρμογή του πρωτοκόλλου¹⁰¹,

96. Άρθρο 15(1).

97. B. Chevassus-au-Louis, «Prevention, precaution, consumer involvement: which model for food safety in the future?», in: OECD Conference on the scientific and health aspects of genetically modified foods, Edimbourg, 28/2-1/3/2000, σ. 3-6. Διαθέσιμο στο: <http://www.oecd.org/subject/biotech/>

98. Ibid., σ. 4.

99. Ibid., σ. 5. Ομοίως, D. Santillo, R.L. Stringer, P.A. Johnston, J. Tickner, «The Precautionary Principle: Protecting Against Failures of Scientific Method and Risk Assessment», Marine Pollution Bulletin, Vol. 36, No 12, 1998, σ. 942.

100. B. Chevassus-au-Louis, ό.π., σ. 9-17.

101. M.-A. Hermitte, V. David, «Evaluation des risques et principe de précaution», Les Petites affiches, 30/11/2000, σ. 23.

σ' αυτό δε συνηγορεί και η αναφορά που γίνεται στο πρωτόκολλο¹⁰², ότι δηλαδή η έλλειψη επιστημονικής γνώσης ή συμφωνίας μεταξύ των επιστημόνων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την ύπαρξη ή την ανυπαρξία κινδύνων. Αυτό το σημείο (η ενσωμάτωση της αρχής της προφύλαξης στην αξιολόγηση των κινδύνων και κατ' επέκταση στη διαδικασία λήψης απόφασης) ίσως να αποτελέσει στο μέλλον το κύριο πεδίο αντιπαράθεσεων και ερμηνειών μεταξύ των κρατών¹⁰³.

Για τους ΓΤΟ που προορίζονται είτε για άμεση χρήση ως τροφή για τους ανθρώπους ή για ζωοτροφή, είτε για επεξεργασία, δεν ακολουθείται η διαδικασία ΑΙΑ. Σ' αυτές τις περιπτώσεις τα κράτη θα ενεργούν σύμφωνα με της εθνικές τους νομοθεσίες¹⁰⁴. Συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις αυτού του είδους των ΓΤΟ, κάθε χώρα που παίρνει οριστική απόφαση για τη χρησιμοποίηση εντός του εθνικού της εδάφους (συμπεριλαμβανομένης και της διάθεσης στην αγορά) ενός τέτοιου ΓΤΟ, οφείλει να ενημερώσει εντός προθεσμίας 15 ημερών το κέντρο ανταλλαγής για τη πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων¹⁰⁵. Όταν μία χώρα επιθυμεί να εισάγει στο έδαφός της ένα τέτοιο ΓΤΟ, εφαρμόζει την εθνική νομοθεσία υπό τον όρο ότι δεν έρχεται σε αντίθεση με τους στόχους του Πρωτοκόλλου¹⁰⁶. Έχει το δικαίωμα η χώρα εισαγωγής προκειμένου να λάβει τη σχετική απόφαση, να υποβάλει τον συγκεκριμένο ΓΤΟ σε αξιολόγηση του κινδύνου¹⁰⁷ η οποία διενεργείται με βάση την αρχή της προφύλαξης¹⁰⁸.

102. Παράρτημα III, άρθρο 4.

103. Αυτό φάνηκε ήδη, λίγους μήνες μετά την υιοθέτηση του Πρωτοκόλλου, στην Επιτροπή για τις Γενικές Αρχές του Codex alimentarius, σχετικά με την εφαρμογή της εν λόγω αρχής κατά τη διαχείριση των κινδύνων. Βλ. σχετ., Report of the Fifteenth Session of the Codex on General Principles, April 2000. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net.

104. Άρθρο 11.

105. Άρθρο 11(1).

106. Άρθρο 11(4).

107. Άρθρο 5.

108. Άρθρο 11(8).

Πρέπει να σημειώσουμε ότι ομοίως δεν ακολουθείται η διαδικασία ΑΙΑ στις περιπτώσεις των φαρμακευτικών προϊόντων που περιέχουν ΓΤΟ¹⁰⁹, στις περιπτώσεις τράνζιτ¹¹⁰ και χρήσης του ΓΤΟ σε περιορισμένο χώρο¹¹¹. Στη τελευταία περίπτωση η χώρα εισαγωγής έχει το δικαίωμα να εξαρτήσει την όποια απόφασή της από την αξιολόγηση του κινδύνου του ΓΤΟ και αν είναι θετική, να θέσει όρους για τη χρήση του¹¹².

Τέλος, μία χώρα εισαγωγής μπορεί να αναθεωρήσει οποτεδήποτε την απόφασή της σχετικά με οποιονδήποτε ΓΤΟ αν υπάρξουν νέα επιστημονικά δεδομένα, ανακοινώνοντάς την –μαζί με τους λόγους της αναθεώρησης– στο κέντρο ανταλλαγής εντός προθεσμίας 30 ημερών¹¹³. Ομοίως η χώρα εξαγωγής δικαιούται να ζητήσει από τη χώρα εισαγωγής να αναθεωρήσει την απόφασή της όταν έχουν επέλθει αλλαγές στις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ελήφθη ή όταν υπάρχουν νέα επιστημονικά δεδομένα¹¹⁴. Αυτή η διάταξη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι αφενός μεν ανατρέπει τον ισχυρισμό ότι η αρχή της προφύλαξης δεν συνδέεται με την επιστήμη αλλά με ανεξέλεγκτες εικασίες¹¹⁵, αφετέρου δε ενισχύει την αυτονομία κάθε κράτους στον

109. Άρθρο 5.

110. Άρθρο 6(1).

111. *Lim Li Lin*, «The Core issues in the Biosafety Protocol: An analysis», ό.π., σ. 16-21.

112. Άρθρο 6(2).

113. Άρθρο 12(1).

114. Άρθρο 12(2).

115. *P. M. Chapman*, «The precautionary principle and ecological quality standards/objectives», *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 34, 1997, σ. 227-228. Να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με αυτόν τον ισχυρισμό, –σταθερό επιχείρημα άλλωστε όλων όσοι προωθούν την απορύθμιση στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις–, η εφαρμογή της εν λόγω αρχής αποτελεί ένα όπλο στα χέρια της διοίκησης, το οποίο αφενός μεν οδηγεί σε ρυθμιστικές υπερβολές και αφετέρου δημιουργεί τις προϋποθέσεις για όξυνση του φαινομένου της διαφθοράς της, καθώς υποκρυπτόμενη πίσω από τον ανεξέλεγκτο

καθορισμό των μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας¹¹⁶.

Σ' ό,τι αφορά στη περίπτωση «βιοτεχνολογικού ατυχήματος», όταν δηλαδή διαπιστώνεται ακούσια απελευθέρωση και διασυννοριακή εξάπλωση ενός ΓΤΟ, ο οποίος πιθανώς να έχει αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον ή στην ανθρώπινη υγεία, τότε τα κράτη οφείλουν να ενημερώσουν το κέντρο ανταλλαγής, να συνεργαστούν και να λάβουν επείγοντα μέτρα¹¹⁷.

Μία άλλη διάταξη του πρωτοκόλλου η οποία αφορά στη διαδικασία λήψης απόφασης, είναι αυτή που αναφέρεται στην ευαισθητοποίηση και στη συμμετοχή των πολιτών¹¹⁸. Σύμφωνα με αυτή οι χώρες συνεργάζονται μεταξύ τους και με τα άλλα διεθνή όργανα ώστε να διευκολύνεται η συμμετοχή των πολιτών και η γνώση τους σχετικά με την ακίνδυνη μεταφορά, διαχείριση και χρήση των ΓΤΟ¹¹⁹, μεριμνούν γι' αυτό και κυρίως διασφαλίζουν την απρόσκοπτη πρόσβασή τους στις πληροφορίες για τους ΓΤΟ που πρόκειται να εισαχθούν¹²⁰. Επί πλέον, οι χώρες κατά τη λήψη της απόφασης για την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, είναι υποχρεωμένες να έχουν στη διάθεσή τους τη γνώμη των πολιτών και παράλληλα να ενημερώνουν τους πολίτες για την όποια απόφασή τους, σύμφωνα πάντοτε με τις εθνικές διατάξεις¹²¹.

Όπως γίνεται αντιληπτό, αυτές οι διατάξεις του πρωτοκόλλου είναι κρίσιμης σημασίας διότι δεν υφίσταται αποκλειστικά αντικειμενι-

χαρακτήρα της αρχής της προφύλαξης. θα αποφασίζει κατά το δοκούν. Βλ. σχετ., *H. I. Miller & G. Conko*, «Genetically modified fear and the international regulation of biotechnology», ό.π., σ. 95-96.

116. *E. Brosset*, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», ό.π., σ. 131.

117. Άρθρο 17.

118. Άρθρο 23.

119. Άρθρο 23(1).

120. Άρθρο 23(2).

121. Άρθρο 23(3).

κός και ποσοτικοποιημένος κίνδυνος (όπως π.χ. η έννοια του «σημαντικού» ή του «μηδενικού» κινδύνου)¹²² και συνεπώς πρέπει να αναζητηθεί ο αποδεκτός κίνδυνος, ο οποίος είναι μία κοινωνική κατασκευή¹²³. Αυτή η αναζήτηση επιτυγχάνεται με την εφαρμογή της αρχής της πληροφόρησης και της συμμετοχής των πολιτών¹²⁴, η οποία λαμβάνει χώρα τόσο κατά το στάδιο της διεξαγωγής της αξιολόγησης των κινδύνων, όσο και κατά το στάδιο της διαχείρισης των κινδύνων¹²⁵. Το ως άνω θεσμοθετούμενο πλαίσιο αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για να αναπτυχθεί ο απαραίτητος δημοκρατικός διάλογος βάσει του οποίου θα επιλεγεί το επίπεδο του αποδεκτού κινδύνου¹²⁶.

2.3. Οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις από την καλλιέργεια ΓΤΟ

Η επιβαλλόμενη από το Πρωτόκολλο αξιολόγηση των κινδύνων¹²⁷ μπορεί να συνοδεύεται και από την εκτίμηση σχετικά με τις

122. Η έννοια του «μηδενικού κινδύνου» δεν υφίσταται στενά ερμηνευόμενη. Ωστόσο το αίτημα για «μηδενικό κίνδυνο» πρέπει να ερμηνευτεί ευρύτερα ως έκφραση «μηδενικής ανοχής». Βλ. σχετ., The Royal Society of Canada, Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada, 2001, σ. 210. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.rsc.ca>.

123. Ph. Kourilsky, G. Viney, Le principe de précaution, ό.π., σ. 29.

124. Ibid., σ. 79.

125. B. Chevassus-au- Louis, ό.π., σ. 12-16.

126. Στο ζήτημα των ΓΤΟ η αξιολόγηση των κινδύνων διαπερνάται από αντιλήψεις που εκφράζουν είτε συμφέροντα, είτε ηθικές, πολιτιστικές, κοινωνικές ή α-κόμη και θρησκευτικές αξίες. Έτσι κατά την αξιολόγηση και ιδίως κατά την διαχείριση του κινδύνου πρέπει να απαντηθούν σημαντικά ερωτήματα όπως: θα υπάρξουν, και σε ποιο βαθμό, αντιδράσεις υποστήριξης ή εναντίωσης στην απόφαση. Σε ποιο βαθμό η απόφαση λαμβάνει υπόψη της τα συμφέροντα και σε ποιο βαθμό τις αξίες; Ποιο από τα δύο υπερισχύει κάθε φορά; Φαίνεται λοιπόν ότι βρισκόμαστε αναγκαστικά σε ένα πλαίσιο εξαιρετικής πολυπλοκότητας. Βλ. σχετ. J. Tait, «More Faust than Frankenstein: the European debate about the precautionary principle and risk regulation for genetically modified crops», Journal of Risk Research, Vol. 4, No 2, 2001, σ. 175-189.

127. Άρθρο 15 του Πρωτοκόλλου.

πιθανές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της εισαγωγής των ΓΤΟ¹²⁸. Συνεπώς η αρχή της προφύλαξης διευρύνει το πεδίο της κανονιστικής της δράσης, το οποίο δεν περιορίζεται πλέον στις οικολογικές επιπτώσεις αλλά επεκτείνεται στις κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους¹²⁹, καθώς οι σύγχρονες βιοτεχνολογίες, εκτός από το νεωτερισμό τους που συνίσταται στη δημιουργία εντελώς νέων οργανισμών, συνεπιφέρουν οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις ή και ανατροπές, οι οποίες είναι τόσο πραγματικές όσο τα βακτήρια, οι ιοί και τα ένζυμα. Η εν λόγω ρύθμιση είναι πολύ σημαντική διότι σε ό,τι αφορά στον αναπτυσσόμενο κόσμο –στον οποίο αναφέρεται κατά κύριο λόγο– η εισαγωγή ΓΤ καλλιεργειών θα οξύνει τη φτώχεια και τις ανισότητες¹³⁰. Ειδικότερα: Πρώτον, οι ΓΤ καλλιέργειες –αν υποθεθεί ότι είναι πιο αποδοτικές όπως υποστηρίζουν οι εταιρίες βιοτεχνολογίας– θα ωφελήσουν πολύ περισσότερο τους πλούσιους αγρότες σε σχέση με τους φτωχούς διότι οι τελευταίοι δεν θα μπορούν να αγοράσουν ΓΤ σπόρους από τις εταιρίες που έχουν την πατέντα ούτε τα χημικά που είναι απαραίτητα για την καλλιέργεια ΓΤ σπόρων¹³¹. Δεύτερον, η υποχρέωση αγοράς σπόρων κάθε καλλιεργητική περίοδο, αντί

128. Άρθρο 26 του Πρωτοκόλλου.

129. Άλλωστε η βιοποικιλότητα –στη προστασία της οποίας αποβλέπει κατά κύριο λόγο το Πρωτόκολλο– έχει οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες. Βλ. J.-C. Mounolou, «Préserver et amplifier la biodiversité», Ομιλία στο Université de tous les savoirs 2000, (6-1-2000). Εκτενές απόσπασμα δημοσιεύτηκε στη Le Monde, 11-1-2000.

130. *Nuffield Council on Bioethics*, The Use of Genetically Modified Crops in Developing Countries, 2004, σ. 6-7. Διαθέσιμο στο: http://www.nuffieldbioethics.org/fileLibrary/pdf/GM_Crops_Discussion_Paper_2004.pdf Βλ., επίσης, V. Shiva, *Stolen Harvest: The Hijacking of the Global Food Supply*, 2000, σ. 95-114.

131. S. Hurt, «Seeds Wars»: The Promises and Pitfalls of Agricultural Biotechnology for a Hungry World, σ. 29, 32. Διαθέσιμο στο: http://webstorage1.mcpa.virginia.edu/library/mc/mcreport/vol20_num1.prf

της διατήρησης σπόρων για σπορά, αναιρεί το παραδοσιακό δικαίωμα των μικροκαλλιεργητών να διατηρούν και να ανταλλάσσουν σπόρους¹³². Τρίτον, οι ΓΤ καλλιέργειες θα αυξήσουν τη φτώχεια των χωρικών καθώς θα επιτρέπουν στους μεγάλους καλλιεργητές να μειώσουν τον όγκο χειρωνακτικής εργασίας που προσφέρουν οι χωρικοί είτε μικροκαλλιεργητές που θέλουν να συμπληρώσουν το εισόδημά τους είτε ακτήμονες (π.χ., χρησιμοποιώντας ανθεκτικούς σε ζιζανιοκτόνα ΓΤΟ μειώνουν τη χειρωνακτική εργασία που απαιτείται για την εκχέρσωση των ζιζανίων¹³³). Τέταρτον, εάν οι ΓΤ καλλιέργειες μολύνουν τις μη ΓΤ, οι καλλιεργητές των φτωχών χωρών που εξάγουν τα προϊόντα τους σε χώρες που δεν καταναλώνουν ΓΤ προϊόντα (π.χ., η ΕΕ) θα υποστούν τεράστια οικονομική ζημία. Πέμπτον, η εξάρτηση των παραγωγών από τους σπόρους και τα χημικά που παρασκευάζονται από τις εταιρίες βιοτεχνολογίας θα οδηγήσει στην απώλεια της γνώσης των παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας. Αυτή η απώλεια θα απειλήσει –επί πλέον– τον πολιτισμό και την κοινωνική συνοχή των αυτοχθόνων και των τοπικών κοινοτήτων καθώς θα είναι έκθετες στις αυξήσεις των τιμών των προϊόντων που θα αγοράζουν από τις εταιρίες και στις μειώσεις των τιμών των δικών τους προϊόντων¹³⁴. Τέλος, η εξάπλωση ΓΤ καλλιεργειών στις αναπτυγμένες χώρες θα επιφέρει τεράστιες οικονομικές ανακατατάξεις στις φτωχές χώρες¹³⁵.

132. *F. Wu, W. Butz*, «The Future of Genetically Modified Crops: Lessons from the Green Revolution, 2004, σ. 52. Διαθέσιμο στο: http://www.rand.org/pubs/monographs/2004/RAND_MG161.pdf

133. *L. Orton*, «GM Crops-Going Against the Grain», 2003, σ. 16. Διαθέσιμο στο: http://www.actionaid.org/docs/gm_against_grain.pdf.

134. *Ibid.*, σ. 28.

135. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εξής: Το καρυδέλαιο αποτελεί τη κύρια πηγή του οξέος lauric. Η καλλιέργεια καρυδιάς και η συναφής με αυτή βιομηχανία, αντιπροσωπεύει το 44% των συνολικών γεωργικών εξαγωγών των Φιλιππίνων, προσφέροντας άμεση ή έμμεση απασχόληση στο 30% του πληθυσμού της, δηλαδή σε 21 εκατομμύρια κατοίκους της. Η εταιρία Calgene έχει δημιουργήσει γενετικά

Από τα παραπάνω λοιπόν προκύπτει ότι οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις από την καλλιέργεια ΓΤΟ στους αγρότες –ιδίως των φτωχών χωρών– θα είναι πολύ σημαντικές¹³⁶.

Ωστόσο, το εύρος των κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη –σύμφωνα με το Πρωτόκολλο– είναι αρκετά περιορισμένο. Ειδικότερα, το άρθρο 26 του Πρωτοκόλλου επιτρέπει στα κράτη να «λαμβάνουν υπόψη τους, σε συνάφεια με τις διεθνείς υποχρεώσεις τους, τα κοινωνικο-οικονομικά ζητήματα που προέρχονται από τις επιπτώσεις [των ΓΤΟ] στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας, ειδικά σε ό,τι έχει σχέση με την αξία της βιολογικής ποικιλομορφίας για τις ιθαγενείς και τις τοπικές κοινότητες». Από την παραπάνω πρόβλεψη προκύπτει ότι τα κράτη μπορούν να λαμβάνουν υπόψη μόνο τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις που συνδέονται με τη βλάβη στη βιολογική ποικιλομορφία (π.χ., τις ως άνω επιπτώσεις –στους μικροϊδιοκτήτες και στις αυτόχθονες κοινότητες– από τη βλάβη των οργανισμών μη-στόχων ή εκείνες από την επιμόλυνση μη ΓΤ καλλιεργειών εξ αιτίας της γειτνιάσής τους με ΓΤ καλλιέργειες). Αυτό σημαίνει ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες, για να απορρίψουν την εισαγωγή ΓΤΟ δεν μπορούν να επικαλεστούν τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις που δεν συνδέονται άμεσα με τη βλάβη της βιοποικιλότητας, όπως την οικονομική ζημία των φτωχών αγροτών λόγω, π.χ., της εξάρτησής τους από τους σπόρους και τα χημικά που παράγονται από τις εταιρίες βιο-

τροποποιημένη ελαιοκράμβη που μπορεί να παράγει τέτοιο οξύ και είναι δυνατόν να καλλιεργείται στον αναπτυσσόμενο Βορρά. Μπορούμε λοιπόν να αναλογιστούμε το πελώριο κοινωνικό και οικονομικό κόστος που θα έχει για τις Φιλιππίνες η εφαρμογή αυτής της νέας τεχνικής. Βλ. σχετ., *T. Smith*, «Biotechnology and global justice», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 11, No 3, 1999, σ. 219.

136. *C. Gonzalez*, «Trade Liberalization, Food Security, and the Environment: The Neoliberal Threat to Sustainable Rural Development», *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 14, 2004, σ. 451 επ.

τεχνολογίας¹³⁷ ή λόγω της ακαταλληλότητας των ΓΤ σπόρων στις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες (ξηρασία, υφαλμύρωση των εδαφών κλπ)¹³⁸. Περαιτέρω, η αναφορά στην εν λόγω ρύθμιση ότι οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις που επιτρέπεται να λαμβάνουν υπόψη οι χώρες θα πρέπει «να είναι σε συνάφεια με τις διεθνείς τους υποχρεώσεις» μπορεί να οδηγήσει στην ερμηνεία ότι το περιθώριο της εκτίμησής τους για τις ως άνω επιπτώσεις δεν μπορεί να υπερβαίνει τους όρους και τις προϋποθέσεις που θέτει ο ΠΟΕ¹³⁹. Σε μια τέτοια περίπτωση αντιλαμβάνεται κανείς ότι και αυτή ακόμη η περιορισμένη από το Πρωτόκολλο αναγνώριση των κοινωνικο-οικονομικών επιπτώσεων ως λόγου για την άρνηση εισαγωγής ΓΤΟ συρρικνώνεται περισσότερο.

2.4. Παραλείψεις και ασάφειες

Μία σημαντική παράλειψη του Πρωτοκόλλου είναι αυτή που αφορά στην αποζημίωση από τις βλάβες που τυχόν επέλθουν από την εισαγωγή των ΓΤΟ, στο περιβάλλον ή στην υγεία του ανθρώπου και κατά συνέπεια οι ρυθμίσεις περιορίζονται μόνο στη διαδικασία λήψης απόφασης και δεν εκτείνονται και στο δίκαιο της αποζημίωσης. Ω-

137. A. Gupta, «Advance Informed Agreement: A Shared Basis for Governing Trade in Genetically Modified Organisms?», ό.π., σ. 277-78.

138. L. Orton, «GM Crops-Going Against the Grain», ό.π., σ. 22. Χαρακτηριστικά, στη Βραζιλία και στην Παραγουάη πολλοί αγρότες, επειδή είχαν μειωμένη απόδοση των ΓΤ καλλιεργειών τους σε σχέση με τις συμβατικές καλλιέργειες εξ αιτίας της ξηρασίας, αντιμετώπισαν πολλά οικονομικά προβλήματα λόγω των χρεών τους έναντι των εταιριών βιοτεχνολογίας. Βλ. σχετ., *Friends of the Earth International*, Who Benefits from GM Crops? An Analysis of the Global Performance of GM Crops (1996-2000), [2007], σ. 38. Διαθέσιμο στο: <http://www.foei.org/publications/pdfs/gmcrops2007full.pdf>

139. A. Gupta, «Advance Informed Agreement: A Shared Basis for Governing Trade in Genetically Modified Organisms?», ό.π., σ. 278-79. Χρησιμοποιούμε τη φράση «μπορεί να οδηγήσει στην ερμηνεία» λόγω της αντιφατικότητας που υπάρχει στο Πρωτόκολλο αναφορικά με τη σχέση του με τις άλλες διεθνείς συμφωνίες. Για το ζήτημα αυτό, βλ., κατωτέρω (2.4.)

στόσο, προβλέπονται διαδικασίες για την αντιμετώπιση του εξαιρετικά σημαντικού ζητήματος της ευθύνης για αποζημίωση και αποκατάσταση βλαβών που οφείλονται στους ΓΤΟ¹⁴⁰. Οι παραπάνω διαδικασίες έχουν ήδη ξεκινήσει και βρίσκονται σε ένα ώριμο στάδιο για να ληφθούν οι οριστικές αποφάσεις. Τα κυριότερα ζητήματα στα οποία έχει επικεντρωθεί το ενδιαφέρον αφορούν στις έννοιες της ζημίας, της ευθύνης των κρατών, της αστικής ευθύνης των ιδιωτών, της αιτιώδους συνάφειας και του βάρους απόδειξης¹⁴¹.

Η σημαντικότερη ασάφεια του Πρωτοκόλλου –προϊόν της μη επιλυθείσας διαφωνίας μεταξύ των χωρών του Miami Group και των υπολοίπων– είναι αυτή που αφορά στη σχέση του Πρωτοκόλλου με τις διεθνείς συμφωνίες¹⁴². Αναφέρεται αρχικά στο προοίμιο ότι το Πρωτόκολλο δεν επιφέρει αλλαγές στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μερών, όπως αυτές προκύπτουν από τις ισχύουσες διεθνείς συμφωνίες¹⁴³, επισημαίνεται όμως στη συνέχεια ότι το προοίμιο του Πρωτοκόλλου δεν αποβλέπει στην υπαγωγή του σε αυτές τις διεθνείς συμφωνίες¹⁴⁴. Αυτή η ασάφεια ή ακριβέστερα η αντινομία¹⁴⁵ θα αποτελέσει στο μέλλον πηγή διενέξεων μεταξύ των χωρών διότι διατηρεί σε εκκρεμότητα το εξής βασικό ερώτημα: εάν μία χώρα αρνηθεί την εισαγωγή ΓΤΟ και η χώρα εξαγωγής θεωρήσει μη νόμιμους τους λόγους της άρνησης, ποιο δικαιοδοτικό όργανο θα επιλύσει τη διαφο-

140. Άρθρο 27 του Πρωτοκόλλου.

141. Βλ., Report of the open-ended ad hoc working group of legal and technical experts on liability and redress in the context of the Cartagena Protocol on Biosafety on the work of its fourth meeting, Montreal, 22-26 October 2007 (UNEP/CBD/BS/WG-L&R/4/3/).

142. Βλ., Le Monde, 26-1-2000 και 1-2-2000.

143. Αιτιολογική σκέψη, αρ.10.

144. Αιτιολογική σκέψη, αρ.11.

145. P. E. Hagen & J. B. Weiner, «The Cartagena Protocol on Biosafety: New Rules for International Trade in Living Modified Organisms», ό.π., σ. 707.

ρά¹⁴⁶, Σύμφωνα με αυτά που αναφέρονται στην αιτιολογική σκέψη αρ.10, φαίνεται ότι αυτό το όργανο δεν μπορεί να είναι άλλο από τον ΠΟΕ και συγκεκριμένα το Όργανο Επίλυσης Διαφορών (Ο.Ε.Δ.) του Οργανισμού. Όμως το Ο.Ε.Δ. –κατά την κρατούσα άποψη– δεν μπορεί να κρίνει παρά στη βάση των συμφωνιών GATT¹⁴⁷, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τις διατάξεις του πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια. Σύμφωνα με την αιτιολογική σκέψη αρ. 11, τη διαφορά δεν μπορεί να τη λύσει άλλο διεθνές όργανο παρά μόνο αυτό που θα κρίνει με βάση τις διατάξεις του Πρωτοκόλλου. Τέτοιο όργανο όμως δεν θεσπίζει το Πρωτόκολλο¹⁴⁸, προβλέπει απλώς μια πιθανή εφαρμογή της οριζόμενης, στο άρθρο 27(3) της Σύμβασης για τη βιολογική ποικιλομορφία, διαδικασίας κατά την οποία τα μέρη μπορούν εκτός από το να προσφύγουν σε διαιτησία, να αναγνωρίσουν ως αρμόδιο δικαστήριο επίλυσης της διαφοράς τους το Διεθνές Δικαστήριο¹⁴⁹.

Κατά συνέπεια η ορθότερη και λειτουργικότερη λύση θα ήταν να προσχωρήσει ο ΠΟΕ στο Πρωτόκολλο και όχι να ενταχθεί το Πρωτόκολλο σε αυτόν¹⁵⁰, δεδομένου ότι ο ΠΟΕ δεν έχει ως κύρια αρμοδιότητα τα ζητήματα που άπτονται της βιοασφάλειας και του περιβάλλοντος γενικότερα¹⁵¹. Άλλωστε σε κάθε περίπτωση, οι διατάξεις του

146. R. Romi, «Le Protocole sur la biosécurité: une étape vers l' ecologisation des échanges économiques internationaux», Les Petites affiches, 9 Juin 2000, No 115, σ. 6.

147. Layla Hughes, «Limiting the Jurisdiction of Dispute Settlement Panels: The WTO Appellate Body Beef Hormone Decision», ό.π., σ. 915.

148. Για το σχετικό προβληματισμό, βλ., Ch. Noiville, P.-H. Gouyon, «Principe de précaution et organismes génétiquement modifiés», ό.π., σ. 304-307.

149. E. Brosset, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», ό.π., σ. 144.

150. Αυτή η άποψη προβάλλεται κυρίως από τους αμερικανούς. Βλ. σχετ., R. Pomerance, «The Biosafety Protocol: Cartagena and Beyond», N.Y.U. Environmental Law Journal, Vol. 8, 2000, σ. 621.

151. Lim Li Lin, «The Core issues in the Biosafety Protocol: An analysis», ό.π., σ. 22.

Πρωτοκόλλου έχουν προτεραιότητα σε σχέση με αυτές του ΠΟΕ¹⁵², διότι ναι μεν στο περιεχόμενό του αναφέρονται ρυθμίσεις για το διεθνές εμπόριο, πλην όμως ο στόχος του είναι η προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας¹⁵³, στα πλαίσια βεβαίως του διεθνούς εμπορίου. Αυτή είναι και η γνώμη του ΔΕΚ το οποίο επισημαίνει ότι το Πρωτόκολλο αποτελεί κείμενο του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος και συνεπώς η σύναψή του εκ μέρους της Κοινότητας πρέπει να στηρίζεται σε ενιαία νομική βάση, ειδική για την πολιτική στον τομέα του περιβάλλοντος και τέτοια είναι το άρθρο 175 (1) Ε.Κ.¹⁵⁴.

2.5. Οι σχέσεις περιβάλλοντος και διεθνούς εμπορίου σε ένα νέο πλαίσιο

Οι διατάξεις του Πρωτοκόλλου για τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται σχετικά με τη λήψη απόφασης για την εισαγωγή σε μία χώρα εμπορευμάτων που περιέχουν ή είναι ΓΤΟ, δημιουργούν ένα νέο καθεστώς στο διεθνές εμπόριο σε σχέση με αυτό που ίσχυε μέχρι τώρα. Αναιρείται δηλαδή η παραδοσιακή λογική κατά την οποία προηγείται η ανάπτυξη και έπεται ο έλεγχος των οικολογικών επιπτώσεων¹⁵⁵ και δημιουργείται η υποχρέωση της χρονικής τους συνύπαρξης, αποσκοπώντας έτσι στην εξασφάλιση της οικολογικά συμβατής ανάπτυξης των βιοτεχνολογιών. Επί πλέον, ανατρέπεται η αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης επί της οποίας στηρίζονταν μέχρι τώρα η διεξαγωγή του διεθνούς εμπορίου¹⁵⁶. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, κάθε χώρα

152. *P. E. Hagen & J. B. Weiner*, «The Cartagena Protocol on Biosafety: New Rules for International Trade in Living Modified Organisms», ό.π., σ. 711.

153. Άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου.

154. Γνωμοδότηση 2/00, 6.12.2001, παρ. 25 και 42. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int>

155. *Ch. Noiville*, *Ressources génétiques et droit*, ό.π., σ. 209.

156. *D. Dormont, M.-A. Hermitte*, «Propositions pour le principe de précaution à la lumière de l'affaire de la vache folle», in: *Ph. Kourilsky, G. Viney*, ό.π., σ. 360.

δεν εξάγει παρά μόνο τα προϊόντα που έλεγξε και δεν παρουσιάζουν κινδύνους, η δε χώρα εισαγωγής δεν προβαίνει παρά μόνο σε δειγματοληπτικούς ελέγχους και δεν δρα παρά υπό τον όρο ότι δεν φέρει προσκόμματα στην ελευθερία του εμπορίου¹⁵⁷. Διαφορετικά θα κατηγορηθεί για προστατευτισμό, που αντίκειται της διεθνείς κανόνες¹⁵⁸.

Το Πρωτόκολλο λοιπόν προσφέρει τις δυνατότητες για μια εξισορρόπηση των σχέσεων περιβάλλοντος και διεθνούς εμπορίου, καθώς εναπόκειται στη κάθε χώρα να ορίσει το επίπεδο του αποδεκτού κινδύνου από την εισαγωγή ΓΤΟ. Με άλλα λόγια συμβάλλει στη «διατροφική κυριαρχία» των κρατών, στη προστασία της βιοποικιλότητας και αποτρέπει την διατάραξη ή και την ανατροπή των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων από την εισαγωγή και διάθεση στην αγορά των ΓΤΟ.

B. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΠΟΕ

1. Η Συμφωνία για τα Προστατευτικά και Φυτοπροστατευτικά Μέτρα (SPS Agreement)

Το κανονιστικό πλαίσιο του ΠΟΕ απαρτίζεται κυρίως από τη Συμφωνία για τα Προστατευτικά και Φυτοπροστατευτικά Μέτρα (SPS Agreement), τη Συμφωνία για τα Τεχνικά Εμπόδια στο Εμπόριο (TBT Agreement) και τη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT 1994.) Επειδή, από τις τρεις ως άνω Συμφωνίες αυτή που θα εφαρμοστεί στη πλειοψηφία των διαφορών που θα αχθούν ενώπιον του ΠΟΕ σχετικά με τους ΓΤΟ είναι η πρώτη¹⁵⁹, θα περιοριστούμε μόνο στην ανάλυση των βασικών ρυθμίσεων αυτής της Συμφωνίας.

157. *F. Guillon*, «Notre système économique alimentaire est-il facteur de risque ou de sécurité sanitaire?», in: *M. Apfelbaum*, (dir.), *Risques et peurs alimentaires*, Paris, Ed. Odile Jacob, 1998, σ. 176.

158. Άρθρο 5(4) της Συμφωνίας για την εφαρμογή προστατευτικών και φυτοπροστατευτικών μέτρων.

159. *M.-A. Hermitte, C. Noiville*, «Marrakech et Carthagène comme figures opposées du commerce international», ό.π., σ. 325.

Η Συμφωνία SPS εφαρμόζεται στα προστατευτικά ή φυτοπροστατευτικά μέτρα που λαμβάνει ένα κράτος και τα οποία άμεσα ή έμμεσα επιδρούν στο διεθνές εμπόριο¹⁶⁰, η οριοθέτηση δε αυτών των μέτρων γίνεται στο Παράρτημα Α, παρ. 1¹⁶¹. Οι ΓΤΟ αν θεωρηθούν ως παθογόνοι οργανισμοί, τότε εμπίπτουν στη Συμφωνία SPS. Έτσι το «καλαμπόκι ΒΤ» που είναι εξοπλισμένο με το γονίδιο αντίστασης στο pyrale σκοτώνει ένα άλλο έντομο, τη «πράσινη χρυσόπη» και γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στους «παθογόνους οργανισμούς». Το ίδιο ισχύει για τους ΓΤΟ που περιέχουν γονίδιο αντίστασης στα αντιβιοτικά, το οποίο μπορεί να μεταβιβαστεί σε παθογόνα βακτήρια για τον άνθρωπο. Ομοίως το ίδιο συμβαίνει και για τους ΓΤΟ στους οποίους έχει προστεθεί γονίδιο από άλλο είδος που τους καθιστά ανθεκτικούς στη ξηρασία ή στην υγρασία, υπό τη προϋπόθεση όμως ότι το μεταφερθέν γονίδιο θα χαρακτηριστεί «μολυσματικό». Αντίθετα, εάν πρόκειται για ΓΤΟ δεύτερης γενιάς με τη μορφή τελικού προϊόντος στο οποίο δεν ανιχνεύεται η γενετική τροποποίηση, τότε δεν εφαρμόζεται η Συμφωνία SPS.

160. SPS Agreement, άρθρο Ι.

161. Στο Παράρτημα Α, παρ. 1 ως προστατευτικά ή φυτοπροστατευτικά μέτρα ορίζονται «τα μέτρα που εφαρμόζονται: α) για να προστατεύσουν πάνω στην επικράτεια του κράτους, την υγεία και τη ζωή των ζώων ή των φυτών από τους κινδύνους που προέρχονται από την είσοδο, την εγκατάσταση ή την απελευθέρωση παρασίτων, ασθενειών, οργανισμών που είναι φορείς ασθενειών ή παθογόνων οργανισμών, β) να προστατεύσουν πάνω στην επικράτεια του κράτους, την υγεία και τη ζωή των ανθρώπων και των ζώων από τους κινδύνους που προέρχονται από πρόσθετα, μολυσματικούς ιούς, τοξίνες ή παθογόνους οργανισμούς που βρίσκονται στις τροφές, στα ποτά ή στις ζωοτροφές, γ) για να προστατεύσουν πάνω στην επικράτεια ενός κράτους, την υγεία και τη ζωή των ανθρώπων από κινδύνους που προέρχονται από ασθένειες που φορείς τους είναι ζώα, φυτά ή προϊόντα τους ή από την είσοδο, την εγκατάσταση ή την απελευθέρωση των παρασίτων δ) για να εμποδίσουν ή να περιορίσουν, πάνω στην επικράτεια ενός κράτους, άλλες βλάβες που προέρχονται από την είσοδο, την εγκατάσταση ή την απελευθέρωση παρασίτων [.....].

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα στα SPS μέτρα αυτά πρέπει να είναι σύμφωνα με τις προβλέψεις της Συμφωνίας¹⁶², να είναι τα αναγκαία και να στηρίζονται σε επιστημονικές αρχές¹⁶³. Αν αυτά τα μέτρα αποβλέπουν σε ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας σε σχέση με αυτά που προβλέπονται σε διεθνή standards πρέπει να διαθέτουν επιστημονική αιτιολόγηση¹⁶⁴. Ακολούθως προβλέπεται ότι αυτά τα μέτρα πρέπει να στηρίζονται σε αξιολόγηση του κινδύνου¹⁶⁵, η οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις διαθέσιμες επιστημονικές αποδείξεις¹⁶⁶, εισάγοντας παράλληλα μια εξαίρεση: «Στις περιπτώσεις όπου οι κατάλληλες επιστημονικές αποδείξεις είναι ανεπαρκείς, ένα Μέλος μπορεί να υιοθετήσει προσωρινά προστατευτικά ή φυτοπροστατευτικά μέτρα, στη βάση διαθέσιμης συναφούς πληροφόρησης[.....] Σε αυτές τις περιστάσεις, τα Μέλη θα σκοπεύουν στην απόκτηση της αναγκαίας πρόσθετης πληροφόρησης για περισσότερο αντικειμενική αξιολόγηση των κινδύνων και συνεπώς για αναθεώρηση των προστατευτικών ή φυτοπροστατευτικών μέτρων εντός ενλόγου χρονικού διαστήματος.»¹⁶⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι η Συμφωνία SPS, ως *lex specialis* εντός του γενικότερου συστήματος που εφαρμόζεται στη διακίνηση των εμπορευμάτων¹⁶⁸, είναι δομημέ-

162. SPS Agreement, άρθρο 2 (1).

163. SPS Agreement, άρθρο 2 (2).

164. SPS Agreement, άρθρο 3 (3).

165. Η αξιολόγηση του κινδύνου ορίζεται στην παράγραφο 4 του Παραρτήματος Α ως εξής: «Η εκτίμηση της πιθανότητας εισαγωγής, εγκατάστασης ή διάδοσης λοιμού ή ασθένειας στο έδαφος του κράτους που εισάγει σύμφωνα με τα προστατευτική ή φυτοπροστατευτικά μέτρα τα οποία θα μπορούσαν να εφαρμοστούν, όπως επίσης και των συνδεδεμένων πιθανών βιολογικών και κοινωνικών συνεπειών. Η η εκτίμηση της δυνατότητας αρνητικών επιπτώσεων στην υγεία των ανθρώπων ή των ζώων που προέρχονται από την παρουσία προσθέτων, μολυσματικών ουσιών, τοξινών ή από οργανισμούς στα τρόφιμα, στα ποτά ή στα συστατικά που προκαλούν ασθένειες.»

166. SPS Agreement, άρθρο 5 (1, 2).

167. SPS Agreement, άρθρο 5 (7).

168. *M.-A. Hermitte, C. Noiville, «Marrakech et Carthagène comme figures opposées du commerce international», ό.π., σ. 323.*

νη στη βάση της επιστημονικής αλήθειας¹⁶⁹ και της πλήρους επιστημονικής δικαιολόγησης¹⁷⁰ και ως εκ τούτου διακρίνεται από μια εφεκτικότητα αναφορικά με την αναγνώριση των επιστημονικών αβεβαιοτήτων με τις οποίες συνδέονται οι ΓΤΟ¹⁷¹. Ωστόσο στη «νομολογία» της ειδικής ομάδας (panel) και του Εφετειακού Οργάνου (Appellate Body) παρατηρούμε σαφείς διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα διαλαμβανόμενα στη Συμφωνία SPS (όπως και με τις άλλες συμφωνίες), άλλοτε περισσότερες και άλλοτε λιγότερες¹⁷².

Μέχρι τώρα είχαμε τρεις αποφάσεις που ελήφθησαν με βάση τη Συμφωνία SPS. Πρόκειται για τις υποθέσεις για τα «ορμονούχα κρέατα»¹⁷³, για τις «εισαγωγές σολομού»¹⁷⁴ και για τα «αγροτικά προϊόντα»¹⁷⁵, στις οποίες τα κριθέντα προστατευτικά μέτρα θεωρήθηκαν

169. Το τρίπτυχο στο οποίο στηρίζεται η Συμφωνία SPS είναι «good science, good policy, good regulation». Βλ. *L. R. Horton*, «Risk analysis and the law: international law, the World Trade Organization, Codex Alimentarius and national legislation», *Food Additives and Contaminants*, Vol. 18, No 12, 2001, σ. 1058.

170. *M-P. Lafranchi, E. Truilhe*, «La portee du principe de précaution», ο.π. σ. 84, *J. Kastner, D. Powell*, «The SPS Agreement: Addressing historical factors in trade dispute resolution», *Agricultural and Human Values*, Vol. 19, 2002, σ. 289.

171. *T. P. Stewart, D. S. Johanson*, «A Nexus of Trade and the Environment: The Relationship Between the Carthagena Protocol on Biosafety and the SPS Agreement of the World Trade Organization», ό.π., σ. 25 επ., *L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue*, «Le rôle des organes de règlement des différends de l'OMC dans le développement du droit: a propos des OGM», ό.π., σ. 191, *M. D. Matthee*, «L'identification et l'étiquetage des OGM: La démocratie existe-t-elle sur le marche international des aliments génétiquement modifiés?», ό.π., σ. 116.

172. *L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue*, ό.π., σ. 182.

173. Appellate Body, 16-1-1998, WT/DS48, Measures concerning meat and meat products (hormones), Canada, U.S. v European Community.

174. Appellate Body, 20-10-1998, WT/DS18, Measures Affecting Importation of Salmon, Canada v. Australia.

175. Appellate Body, 22-2-1999, WT/DS76/1, Measures Affecting Agricultural Products, U.S. v. Japan.

ότι δεν είναι συμβατά με τους κανόνες του διεθνούς εμπορίου. Ωστόσο δεν πρέπει αυτή η επισήμανση να μας οδηγήσει σε βιαστικά συμπεράσματα.

Στην υπόθεση των «ορμονούχων κρεάτων» το Ε.Ο. επισημαίνει: *«Είναι σημαντικό να λαμβάνουμε υπόψη ότι ο κίνδυνος που είναι υπό αξιολόγηση σε μια εκτίμηση της αξιολόγησης του κινδύνου σύμφωνα με το άρθρο 5.1 δεν είναι μόνο ο κίνδυνος που μπορεί να εξακριβωθεί στο επιστημονικό εργαστήριο κάτω από αυστηρά ελεγχόμενες συνθήκες, αλλά επίσης ο κίνδυνος όπως αυτός υφίσταται πραγματικά στις ανθρώπινες κοινωνίες, με άλλες λέξεις, η πραγματική δυνατότητα αρνητικών επιπτώσεων στην ανθρώπινη υγεία στον πραγματικό κόσμο όπου οι άνθρωποι ζουν, εργάζονται και πεθαίνουν.»*¹⁷⁶ Φαίνεται λοιπόν ότι το Ε.Ο. υιοθετεί την άποψη ότι ο κίνδυνος έχει ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, πράγμα που σημαίνει ότι προσεγγίζει την επιστημονική αβεβαιότητα που αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης και πλησιάζει έτσι το πνεύμα του Πρωτοκόλλου¹⁷⁷. Μάλιστα δε υπογραμμίζει ότι η αρχή της προφύλαξης αντανακλάται στην 6^η παράγραφο του προοιμίου και στις διατάξεις των άρθρων 3.3. και 5.7 της Συμφωνίας SPS¹⁷⁸. Είναι προφανές ότι υπάρχει μια παραλληλία μεταξύ της Συμφωνίας SPS και του Πρωτοκόλλου σχετικά με την αρχή της προφύλαξης με τη διαφορά ότι στο δεύτερο τα μέτρα που λαμβάνονται με βάση την ως άνω αρχή δεν είναι προσωρινά. Ωστόσο η προσωρινότητα των μέτρων προφύλαξης που προβλέπεται στη Συμφωνία SPS συνάδει με τα αναφερόμενα

176. Appellate Body, 16-1-1998, WT/DS48, Measures concerning meat and meat products (hormones), ό.π., παρ. 187 και 194.

177. M-P. Lafranchi, E. Truilhe, «La portee du principe de précaution», ό.π., σ. 84, L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue, «Le rôle des organes de règlement des différends de l'OMC dans le développement du droit: a propos des OGM», ό.π., σ. 201-2.

178. Appellate Body, 16-1-1998, WT/DS48, Measures concerning meat and meat products (hormones), ό.π., παρ. 124.

στην Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης. Αναφορικά με το ποια είναι η εύλογη προθεσμία εντός της οποίας τα περιοριστικά μέτρα μπορούν να θεωρηθούν προσωρινά, μια απάντηση δίνεται στην υπόθεση των «αγροτικών προϊόντων.»

Στην εν λόγω υπόθεση το Ε.Ο. υπογραμμίζει ότι «αυτό που συνιστά την εύλογη προθεσμία προκύπτει ανά περίπτωση και εξαρτάται από τις ιδιάζουσες κάθε φορά συνθήκες, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η δυσκολία απόκτησης πρόσθετων πληροφοριών σχετικά με την εξέταση και τα χαρακτηριστικά του μέτρου SPS»¹⁷⁹. Αυτή η προσέγγιση δείχνει ότι το Ε.Ο. θεωρεί ότι η «εύλογη προθεσμία» είναι αυτή στη διάρκεια της οποίας το κράτος πρέπει να διεξάγει μια αντικειμενική αξιολόγηση των κινδύνων που θα του επιτρέψει να προβεί στη διατήρηση, τη τροποποίηση ή την άρση του περιοριστικού μέτρου, είναι μάλιστα πλήρως συμβατή με την αρχή της προφύλαξης¹⁸⁰. Στη συγκεκριμένη υπόθεση κρίθηκε ότι η «εύλογη προθεσμία» δεν μπορεί να υπερβεί τα 4 έτη, δοθέντος όμως ότι εν προκειμένω είχαμε να κάνουμε με μια απλή έρευνα (οι κίνδυνοι στη παραγωγή μήλων από την ύπαρξη σκώρου), στη περίπτωση των ΓΤΟ όπου υφίσταται πολυπλοκότητα και συνεπώς χρειάζεται αρκετός χρόνος για να διαπιστωθούν και οι μακροπρόθεσμες (έμμεσες) επιπτώσεις, αυτή η προθεσμία δεν μπορεί παρά να είναι μεγαλύτερη¹⁸¹, σε κάθε περίπτωση όσο διαρκεί η επιστημονική αβεβαιότητα¹⁸². Στην ίδια απόφαση υιοθετείται η ά-

179. Appellate Body, 22-2-1999, WT/DS76/1, Measures Affecting Agricultural Products, U.S. c. Japan ό.π., παρ. 93.

180. M-P. Lafranchi, E. Truilhe, «La portee du principe de précaution», ό.π., σ. 86.

181. T. P. Stewart, D. S. Johanson, «A Nexus of Trade and the Environment.....», ό.π., σ. 31.

182. C. Hutchison, «International Environmental Law Attempts to be «Mutually Supportive» with International Trade Law: A Compatibility Analysis of the Cartagena Protocol to the Convention on Biological Diversity with the World Trade Organization Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures», Journal of International Wildlife Law and Policy, Vol. 4, 2001, σ. 24.

ποψη ότι η αξιολόγηση του κινδύνου δεν πρέπει αναγκαστικά να στηρίζεται στη πλειοψηφούσα στην επιστημονική κοινότητα γνώμη. Τονίζει σχετικά το Ε.Ο. ότι η αξιολόγηση του κινδύνου δεν πρέπει να ταυτίζεται με «ένα μονολιθικό συμπέρασμα που στηρίζεται στη κυρίαρχη επιστημονική άποψη..... οι υπεύθυνες και αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις μπορούν να κινούνται με καλή πίστη στη βάση αποκλίνουσας επιστημονικής άποψης που προέρχεται από αξιόπιστους και αποδεκτούς ειδικούς»¹⁸³. Από την παράθεση των ως άνω σημείων της απόφασης προκύπτει ότι το Ε.Ο. αναγνωρίζει την επιστημονική αβεβαιότητα ως προϋπόθεση για τη λήψη περιοριστικών μέτρων, μάλιστα δε θεωρεί ότι βάση της δεν είναι αποκλειστικά η κυρίαρχη επιστημονική γνώμη αλλά και η μειοψηφούσα. Αυτή η αντίληψη συνάδει απόλυτα προς την αρχή της προφύλαξης έτσι όπως έχει οριοθετηθεί από δικαστήρια τα οποία την αναγνωρίζουν ως δεσμευτικό κανόνα δικαίου (π.χ. ΔΕΚ).

Ωστόσο παραμένει το ζήτημα σχετικά με το επίπεδο του κινδύνου πάνω από το οποίο ένα περιοριστικό μέτρο αντιβαίνει στη Συμφωνία SPS. Στην υπόθεση των «εισαγωγών σολομού» το Ε.Ο. περιέγραψε τη φύση του κινδύνου τονίζοντας ότι «ο αξιολογηθείς κίνδυνος στο πλαίσιο της αξιολόγησης των κινδύνων πρέπει να είναι επαληθεύσιμος. Η θεωρητική αβεβαιότητα δεν συνιστά είδος κινδύνου που πρέπει να αξιολογηθεί σύμφωνα με τις διατάξεις της Συμφωνίας SPS.»¹⁸⁴. Εξειδικεύοντας ακόμη περισσότερο τη θέση του σημειώνει ότι «δεν είναι αναγκαίο η αξιολόγηση του κινδύνου να θέτει μια ορισμένη τάξη μεγέ-

183. Την ίδια άποψη υιοθέτησε το Ε.Ο. στη μεταγενέστερη απόφαση για την υπόθεση του αμιάντου, όπου τονίζεται ότι «Ένα Μέλος δεν είναι υποχρεωμένο, κατά την επεξεργασία της πολιτικής του για την υγεία, να ακολουθεί αυτόματα ό,τι σε μια δεδομένη χρονική στιγμή μπορεί να αποτελεί την πλειοψηφούσα άποψη». Βλ. Appellate Body, 12-3-2001, WT/DS135/AB/R, EC-Measures Affecting Asbestos and Asbestos-Containing Products, παρ. 178.

184. Appellate Body, 20-10-1998, WT/DS18, Measures Affecting Importation of Salmon, ό.π., παρ. 125.

θους ή ορισμένο κατώφλι ή ελάχιστο βαθμό κινδύνου» το δε κράτος μπορεί να ορίσει επίπεδο προστασίας 'μηδενικού κινδύνου'.¹⁸⁵ Από την παράθεση των ως άνω σκέψεων του Ε.Ο. προκύπτει ότι η αξιολόγηση των κινδύνων πρέπει να στοχεύει στην ανάδειξη των πιθανοτήτων επέλευσης της βλάβης, το δε περιοριστικό μέτρο που λαμβάνει ένα κράτος πρέπει να τελεί σε συνάρτηση με την ως άνω πιθανότητα. Συνεπώς η αξιολόγηση των κινδύνων όπως ορίζεται από το Ε.Ο. είναι απολύτως συμβατή με την αξιολόγηση που προβλέπεται στο Παράρτημα ΙΙΙ του Πρωτοκόλλου.¹⁸⁶ Περαιτέρω, πρέπει να τονιστεί ότι το επίπεδο του κινδύνου δεν ορίζεται αποκλειστικά με ποσοτικά κριτήρια. Έτσι στην απόφαση για τον αμιάντο (εδώ η νομική βάση είναι η συμφωνία TBT και η GATT), το Ε.Ο. επισημαίνει με σαφήνεια: «Σημειώνουμε ότι είναι αναμφισβήτητο ότι τα Μέλη του ΠΟΕ έχουν το δικαίωμα να προσδιορίζουν το επίπεδο προστασίας της υγείας, το οποίο θεωρούν κατάλληλο σε μια δεδομένη κατάσταση.»¹⁸⁷ Πρόκειται, όπως είναι προφανές, για την αναγνώριση της έννοιας του αποδεκτού κινδύνου, ο οποίος, για να θεωρηθεί ότι δεν παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας (ότι δηλαδή το λαμβανόμενο μέτρο είναι αναγκαίο), αξιολογείται ως εξής: «όσο πιο ζωτικό και σημαντικό είναι το κοινό συμφέρον ή οι ακολουθούμενες αξίες, τόσο πιο εύκολο είναι να γίνουν αποδεκτά ως 'αναγκαία' τα μέτρα που επιλέγονται και στοχεύουν στην επίτευξη αυτών των στόχων.»¹⁸⁸ Από τη παράθεση των παραπάνω σκέψεων του Ε.Ο. προκύπτει ότι το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας (ο αποδεκτός κίνδυνος) υπόκειται σε νομική εκτίμηση με την ειδικότερη

185. Ibid., παρ. 126.

186. L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue, «Le rôle des organes de règlement des différends de l'OMC dans le développement du droit: a propos des OGM», ό.π., σ. 201.

187. EC-Measures Affecting Asbestos and Asbestos-Containing Products, ό.π., παρ. 168.

188. Ibid., παρ. 172.

μορφή της αξιολόγησης της αναγκαιότητας του μέτρου¹⁸⁹. Κριτήριο για μια τέτοια αξιολόγηση μπορεί να είναι μια Πολυμερής Περιβαλλοντική Συμφωνία (ΠΠΣ) της οποίας η ύπαρξη αποτελεί απόδειξη ότι οι στόχοι που υπηρετεί είναι «ζωτικοί και σημαντικοί» και συνεπώς το λαμβανόμενο μέτρο είναι «αναγκαίο»¹⁹⁰.

Φαίνεται λοιπόν από την πρακτική των οργάνων του ΠΟΕ ότι η επιστημονική αβεβαιότητα και οι κίνδυνοι βλάβης (οι δύο προϋποθέσεις για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης) μπορούν να αποτελέσουν επαρκές έρεισμα για τη δικαιολόγηση περιοριστικών μέτρων που αποσκοπούν στη προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας¹⁹¹. Αυτό σημαίνει ότι οι δύο δικαιοῦκές τάξεις (Πρωτόκολλο και ΠΟΕ) μπορούν υπό προϋποθέσεις να συναρθρωθούν¹⁹², έτσι ώστε να υπηρετήσουν το κοινό στόχο της βιώσιμης ανάπτυξης (προοίμια Πρωτοκόλλου και Συμφωνίας του Marrakech).

2. Οι δυνατότητες συνάρθρωσης του δικαίου του ΠΟΕ και του Πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια

Σχετικά με τη συνάρθρωση των δύο κανονιστικών πεδίων, το πρώτο πρόβλημα που τίθεται αφορά στη περίπτωση όπου και τα δύο αντίδικα μέρη είναι μέλη του ΠΟΕ, το ένα όμως από αυτά είναι μέλος

189. *G. Marceau*, «The Precautionary Principle under WTO Law», in: *Precaution from Rio to Johannesburg*, Geneva, International Environmental House and Swiss Agency for the Environment, Forests and Landscape, 2002, σ. 26.

190. *A. Gonzalez-Calatayud, G. Marceau*, «The Relationship between the Dispute-Settlement Mechanisms of MEAs and those of the WTO», ό.π., σ. 275-276.

191. *K. Allbeury, E. Truilhe*, «La preuve dans le règlement des différends a l'OMC, applications possibles en matière d'OMG?», in: *J. Bourrinet, S. Maljean-Dubois (dir.), Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, ό.π., σ. 303, *M.-C. Cordonier Segger, M. W. Gehring*, «The WTO and precaution: Sustainable development implications of the WTO asbestos dispute», *Journal of Environmental Law*, Vol. 15, No 3, 2003, σ. 304-307.

192. *C. Hutchison*, «International Environmental Law Attempts....», ό.π., σ. 2.

στο Πρωτόκολλο της Καρθαγένης. Το θέμα είναι εξαιρετικά επίκαιρο λόγω της προσφυγής των ΗΠΑ (που δεν είναι μέλος του Πρωτοκόλλου) κατά της Ε.Ε. (που είναι μέλος)¹⁹³. Σ' αυτή τη περίπτωση φαίνεται από μια πρώτη προσέγγιση ότι δεν θα έχει εφαρμογή το Πρωτόκολλο για δύο λόγους: α) Σύμφωνα με το άρθρο 30(4) (β) της Σύμβασης της Βιέννης για το δίκαιο των διεθνών συμφώνων, όταν ένα κράτος είναι συμβαλλόμενο μέρος σε δύο διεθνείς συμβάσεις και ένα άλλο κράτος μόνο σε μια από τις δύο, τότε έχει εφαρμογή η σύμβαση στην οποία και τα δύο κράτη είναι συμβαλλόμενα και είναι αυτή που ρυθμίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Επομένως εφαρμόζεται αποκλειστικά το δίκαιο του ΠΟΕ¹⁹⁴. β) Δεν προβλέπεται στον Χάρτη του ΠΟΕ ότι μπορούν να εφαρμοστούν κανόνες που δεν περιλαμβάνονται στο δίκαιό του¹⁹⁵, σε κάθε δε περίπτωση τονίζεται ότι υπάρχει προτεραιότητα των κανόνων του έναντι αυτών που περιλαμβάνονται σε πολυμερείς εμπορικές συμφωνίες¹⁹⁶. Αυτό σημαίνει ότι το διεθνές δίκαιο (εθιμικό και συμβατικό) εφαρμόζεται όταν υπάρχει νομικό κενό και με τη προϋπόθεση ότι δεν είναι αντίθετο με τις Συμφωνίες του ΠΟΕ¹⁹⁷. Το Εφετειακό Όργανο (Appellate Body) του ΠΟΕ ανοίγει δειλά μια άλλη προοπτική κάνοντας την αρχή στην υπόθεση

193. WTO, European Communities-Measures affecting the approval and marketing of Biotech products. Request for the Establishment of a Panel by the United States, WT/DS291/23, 8-8-2003.

194. T. P. Stewart, D. S. Johanson, «A Nexus of Trade and the Environment....», ό.π., σ. 36.

195. Οι κύριες πηγές δικαίου για την επίλυση των διαφορών ενώπιον των οργάνων του ΠΟΕ είναι οι Συμφωνίες του ΠΟΕ και οι εκθέσεις της ειδικής ομάδας και του Εφετειακού Οργάνου. Βλ. D. Palmeter, P. Mavroidis, «The WTO legal system: Sources of Law», The American Journal of International Law, Vol. 92, No 3, 1998, σ. 400.

196. Άρθρο XVI.3 της Συμφωνίας για τη δημιουργία του ΠΟΕ.

197. L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue, «Le rôle des organes de règlement des différends de l'OMC dans le développement du droit.....», ό.π., σ. 186.

των «τύπων βενζίνης», όπου τονίζει ότι για την ερμηνεία των κανόνων του ΠΟΕ μπορούμε να προσφεύγουμε στους εθιμικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι «το δίκαιο του ΠΟΕ δεν είναι κλινικά απομονωμένο από το υπόλοιπο διεθνές δίκαιο»¹⁹⁸. Το Ε.Ο. δεν περιορίστηκε στη Σύμβαση της Βιέννης, αλλά έκανε αναφορά σε ουσιαστικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου στη προσπάθειά του να ερμηνεύσει τους κανόνες του ΠΟΕ σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο¹⁹⁹. Στη μεταγενέστερη απόφαση για την υπόθεση «των γαρίδων»²⁰⁰ το Ε.Ο. για να προσδιορίσει τον όρο «εξαντλήσιμοι φυσικοί πόροι» (του άρθρου XX ζ) της GATT) κάνει αναφορά στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου και επικαλείται τη Σύμβαση για το δίκαιο της θάλασσας (1982) και τη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία (1992)²⁰¹.

Μια ανάλογη λοιπόν προσέγγιση είναι δυνατή και για τους ΓΤΟ, όπου τα όργανα του ΠΟΕ μπορούν να κάνουν αναφορά στο Πρωτόκολλο ως πρόσθετο στη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία. Ακόμα και αν θεωρηθεί ότι αυτό δεν φαίνεται πιθανό να συμβεί όταν ένα αντίδικο μέρος δεν έχει υπογράψει το Πρωτόκολλο (όπως εν προκειμένω οι ΗΠΑ), η ίδια απόφαση δίνει διέξοδο²⁰². Συγκεκριμένα τονίζει ότι ένα panel μπορεί να παίρνει πληροφορίες από «οποιαδήποτε κατάλληλη πηγή» και να τις αξιολογεί εάν είναι αναγκαίες για να κα-

198. Etats-Unis – Normes concernant l'essence nouvelle et anciennes formules, (WT/DS2/AB/R). Rapport d'appel du 29 avril 1996, adopte par l'ORD le 20 mai 1996, σ. 18.

199. *H. Ruiz Fabri*, «Concurrence ou complémentarité entre les mécanismes de règlement des différends du protocole de Carthagène et ceux de l'OMC ?» ό.π., σ. 162.

200. Etats-Unis – Prohibition a l'importation de certaines crevettes et de certaines produits a base de crevettes, WT/DS58/AB/R. Rapport d'appel du 12 octobre 1998.

201. *Ibid.*, παρ. 129-30.

202. *T. P. Stewart, D. S. Johanson*, «A Nexus of Trade and the Environment...», ό.π., σ. 34.

ταλήξει σε συμπέρασμα²⁰³. Στη συνέχεια επισημαίνει ότι «η προστασία και η διατήρηση της θαλάσσιας χελώνας που είναι μεταναστευτική [...] απαιτούν συντονισμένες προσπάθειες και τη συνεργασία πολλών χωρών από τα ύδατα των οποίων διέρχονται. Η αναγκαιότητα και η καταλληλότητα τέτοιων προσπαθειών έχουν αναγνωριστεί από τον ΠΟΕ και από άλλα διεθνή όργανα. Π.χ. η Αρχή 12 της Διακήρυξης του Ρίο αναφέρει ότι 'τα μέτρα για την αντιμετώπιση των διασυνοριακών ή παγκόσμιων οικολογικών προβλημάτων θα πρέπει, όσο είναι δυνατό, να στηρίζονται σε διεθνές consensus'.»²⁰⁴

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το Ε.Ο. υιοθετεί την πολυμερή προσέγγιση, δηλαδή την συνύπαρξη των κανόνων του ΠΟΕ και του διεθνούς δικαίου²⁰⁵. Ειδικότερα α) η αναφορά στην αναζήτηση πληροφοριών από «οποιαδήποτε κατάλληλη πηγή» μπορεί στη περίπτωση των ΓΤΟ να νοηθεί η προσφυγή στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου στο οποίο ορίζεται τι είναι ΓΤΟ και έτσι να καλυφθεί το κενό του δικαίου του ΠΟΕ, όπου γίνεται λόγος για εμπορεύματα γενικά²⁰⁶. Το ότι υφίσταται ανάγκη νομικής οριοθέτησης προκύπτει από την ίδια τη φύση των ΓΤΟ, διότι δεν πρόκειται για συνήθη εμπορεύματα (π.χ. ενδύματα

203. Etats-Unis – Prohibition a l'importation de certaines crevettes et de certaines produit a base de crevettes, ό.π., παρ. 104.

204. Ibid., παρ. 168.

205. H. Ruiz Fabri, «Concurrence ou complémentarité...», ό.π., σ. 162, L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue, «Le rôle des organes de règlement des différends de l'OMC dans le développement du droit.....», ό.π., σ. 188.

206. Αυτή η αναζήτηση προβλέπεται στο άρθρο 13 του DSU (Undersanding on Rules and Procedures for the Settlement of Disputes) και κατά συνέπεια μπορεί και πρέπει το panel να λάβει πληροφορίες από τη γραμματεία μιας ΠΠΣ και να τις χρησιμοποιήσει. Ειδικότερα αυτές οι πληροφορίες μπορούν να συμβάλουν στην ερμηνεία των κανόνων δικαίου του ΠΟΕ (π.χ. για την εξέταση ενός μέτρου, εάν και κατά πόσο είναι αναγκαίο και δεν υποκρύπτει διάθεση προστατευτισμού). Βλ., A. Gonzalez-Calatayud, G. Marceau, «The Relationship between the Dispute-Settlement Mechanisms of MEAs and those of the WTO», Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 11, No 3, 2002, σ. 275, 283.

ή οικιακά σκεύη) αλλά για ζωντανούς οργανισμούς και συνεπώς οι κανόνες για τη διασυνοριακή μεταφορά τους δεν μπορεί να είναι οι ίδιοι (π.χ. τα μεταφερόμενα ζώα πρέπει να φάνε, να πιούνε και είναι ενδεχόμενο να μεταφέρουν πυρετούς ή ασθένειες.)²⁰⁷ β) Η αναφορά που γίνεται στην Αρχή 12 της Διακήρυξης του Ρίο επιτρέπει, την προσφυγή σε μια άλλη αρχή, στην Αρχή 15 της Διακήρυξης (αρχή της προφύλαξης) την οποία έχουν υπογράψει και οι ΗΠΑ. Επομένως αφού στο Πρωτόκολλο υπάρχει αναφορά στην εν λόγω αρχή και μάλιστα με τη ρητή έκφραση «σύμφωνα με τη προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο» (άρθρο 1) και η οποία αποτελεί την κύρια βάση για τις ρυθμίσεις που εισάγει για τη διασυνοριακή μεταφορά των ΓΤΟ, μπορούν τα όργανα του ΠΟΕ να λάβουν υπόψη τους το Πρωτόκολλο²⁰⁸. Δεν απαιτείται η αναγνώριση της προκείμενης αρχής ως εθνικού κανόνα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος²⁰⁹, αλλά στα πλαίσια της αναζήτησης πληροφοριών από το panel, μπορεί να αναζητηθεί και να αποτελέσει αντικείμενο εκτίμησης η προσέγγιση της αρχής από επιφανείς θεωρητικούς του δικαίου ή από διεθνή δικαστήρια (π.χ. το διεθνές δικαστήριο για το δίκαιο της θάλασσας), που αποτελούν συμπληρωματικές πηγές για το δίκαιο του ΠΟΕ²¹⁰.

Στη περίπτωση που τα αντίδικα μέρη είναι και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη τόσο στον ΠΟΕ όσο και στο Πρωτόκολλο, τα πράγματα γίνο-

207. *M.-A. Hermitte, C. Noiville*, «Marrakech et Carthagène comme figures opposées du commerce international», ό.π., σ. 320.

208. *D. A. Wirth*, «The Transatlantic GMO Dispute Against the European Communities: Some Preliminary Thoughts», in: *M. Pallemarts* (ed.), *EU and WTO Law: How tight is the legal straitjacket for environmental product regulation?*, Brussels, VUB Press, 2006, σ. 191.

209. Αυτή η άποψη υιοθετείται από τους *T. P. Stewart, D. S. Johanson*, «A Nexus of Trade and the Environment...», ό.π., σ. 34.

210. *D. Palmeter, P. Mavroidis*, «The WTO legal system: Sources of Law», ό.π., σ. 407-8.

νται σαφέστερα όσον αφορά στην συνάρθρωση των δύο δικαιϊκών τάξεων. Σύμφωνα με το άρθρο 31 (3) (γ) της Σύμβασης της Βιέννης για την ερμηνεία ενός συμφώνου «πρέπει να ληφθούν υπόψη.....αρμόζοντες κανόνες του διεθνούς δικαίου που είναι εφαρμοστέοι στις μεταξύ τους σχέσεις». Συνεπώς όταν εισάγεται διαφορά ενώπιον των οργάνων του ΠΟΕ σχετικά με ΓΤΟ, θα πρέπει αυτά να κάνουν αναφορές σε «αρμόζοντες κανόνες του διεθνούς δικαίου» που εφαρμόζονται στα Μέρη και αυτοί είναι το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης²¹¹.

Η συνάρθρωση για την οποία έγινε λόγος παραπάνω θα είναι σε κάθε περίπτωση ατελής, διότι οι διαφορές μεταξύ των δύο συστημάτων σε ορισμένα σημεία είναι σαφείς και ανυπέρβλητες. Ειδικότερα το Πρωτόκολλο στηρίζεται στη διαδικασία της πρότερης εμπειριστωμένης συμφωνίας (Advance informed agreement procedure [AIAP])²¹² σύμφωνα με την οποία η υποχρέωση απόδειξης της μη ύπαρξης κινδύνων βαρύνει τον εξαγωγέα. Αντίθετα στο δίκαιο του ΠΟΕ η υποχρέωση αυτή βαρύνει το κράτος που αρνείται την εισαγωγή. Αυτό είναι κρίσιμης σημασίας για τις χώρες του τρίτου κόσμου οι οποίες δεν έχουν τη τεχνική δυνατότητα να προβούν σε επιστημονικές και τεχνικές αξιολογήσεις²¹³. Σ' αυτό το ζήτημα η παρεχόμενη στη Συμφωνία SPS τεχνική βοήθεια²¹⁴ είναι κατά πολύ ασθενέστερη σε σχέση με την παρεχόμενη στο Πρωτόκολλο²¹⁵. Ομοίως στο εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα της εμπειρογνωμοσύνης (expertise) η πρακτική της ειδικής ομάδας στον ΠΟΕ εκτός από το ότι χαρακτηρίζεται από αδιαφάνεια, συνίσταται στη προσφυγή σε μεμονωμένους εμπειρογνώμονες

211. T. P. Stewart, D. S. Johanson, «A Nexus of Trade and the Environment...», ό.π., σ. 37.

212. Βλ. *supra*.

213. M.-A. Hermitte, C. Noiville, «Marrakech et Carthagène comme figures opposées du commerce international», ό.π., σ. 342.

214. Άρθρο 9 της Συμφωνίας SPS.

215. Άρθρο 22 του Πρωτοκόλλου.

που έχει σαν αποτέλεσμα η έκθεσή τους να μην στηρίζεται στην αρχή της αντιπαράθεσης, η οποία υπηρετείται μόνο μέσα από την ύπαρξη ομαδικής εμπειρογνωμοσύνης²¹⁶. Μία άλλη σημαντική διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι το Πρωτόκολλο αναφέρει ότι κατά την αξιολόγηση των κινδύνων των ΓΤΟ πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις, ενώ το δίκαιο του ΠΟΕ δεν προβλέπει κάτι αντίστοιχο. Αυτό έχει καθοριστική ίσως επίπτωση στο ζήτημα της επισήμανσης των ΓΤΟ, το οποίο συνδέεται με τις «προτιμήσεις του καταναλωτή». Αν και το Ε.Ο στην υπόθεση του «αμιάντου» τονίζει ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη «οι προτιμήσεις των καταναλωτών» ως στοιχείο που προσδιορίζει την μη ομοιότητα των προϊόντων (που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να επιτραπεί η επισήμανση) το συνδέει και με την επικινδυνότητα του προϊόντος. Ναι μεν στη περίπτωση του αμιάντου ο κίνδυνος ήταν βεβαιωμένος και αποδεκτός από τα αντίδικα μέρη, στους ΓΤΟ συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο: ο κίνδυνος είναι αμφιλεγόμενος και αβέβαιος και κατά συνέπεια είναι πιθανό να θεωρηθούν οι ΓΤΟ όμοιοι με τους μη ΓΤΟ²¹⁷. Επομένως η έννοια των «προτιμήσεων των καταναλωτών» στον ΠΟΕ συνδέεται με την επιστημονική αντικειμενικότητα²¹⁸ και χάνει τη διάστασή της ως έκφρασης θεμελιωδών ελευθεριών²¹⁹.

Σε ό,τι αφορά στην αρχή της προφύλαξης, η υιοθετούμενη από τα όργανα του ΠΟΕ άποψη της προσδίδει στοιχεία, (όπως π.χ. η εμμονή

216. *T. Christophorou*, «Science, Law and Precaution in Dispute Resolution on Health and Environmental Protection: What role for Scientific Experts?» in: J. Bourrinet, S. Maljean-Dubois (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, ό.π. σ. 275.

217. *M.-A. Hermitte, C. Noiville*, «Marrakech et Carthagène comme figures opposées du commerce international», ό.π., σ. 342.

218. *Ibid.*

219. *A. E. Appleton*, «The labeling of GMO products pursuant to international trade rules», *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 8, No 3, 2000, σ. 567- 568, *A. Sen*, *Èthique et économie*, ό.π., σ. 112.

στην αξιολόγηση των κινδύνων βασιζόμενη περισσότερο σε ποσοτικά στοιχεία –παρά τις διαφοροποιήσεις των οργάνων του ΠΟΕ τις οποίες επισημάναμε παραπάνω), που προσιδιάζουν στην αρχή της πρόληψης. Με άλλα λόγια, η βάση για τη δικαιολόγηση περιοριστικών μέτρων που αποβλέπουν στη προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας παραμένει η επιστημονική απόδειξη και όχι η επιστημονική αβεβαιότητα²²⁰.

3. Οι προοπτικές συνάρθρωσης: μια πορεία στο μεταίχμιο δικαίου και πολιτικής

Το ερώτημα που τίθεται είναι: ποιες επιλογές υπάρχουν για την ουσιαστική συνάρθρωση των δύο κανονιστικών συστημάτων; Η Επιτροπή για το Εμπόριο και το Περιβάλλον στην έκθεσή της το 1996 τονίζει ότι «τα Μέλη του ΠΟΕ δεν προσφεύγουν σε αυτόν για να μειώσουν τις υποχρεώσεις που έχουν αποδεχθεί γινόμενα μέρη σε μια πολυμερή περιβαλλοντική συμφωνία (ΠΠΣ)...Τα μέλη του ΠΟΕ έχουν το δικαίωμα να εισάγουν τις διαφορές τους στον ΠΟΕ, αλλά, εάν προκύπτει μια διαφορά μεταξύ των μελών του ΠΟΕ που είναι ταυτόχρονα Μέρη σε μια ΠΠΣ σχετικά με τη χρήση εμπορικών μέτρων που προβλέπονται από τη ΠΠΣ, θα πρέπει να τη διακανονίσουν μέσω των μηχανισμών επίλυσης των διαφορών που θεσπίζονται στις ΠΠΣ...»²²¹

Αυτό σημαίνει ότι μια επιλογή είναι η ενεργοποίηση των διατάξεων του Πρωτοκόλλου για την αρμοδιότητα του Διεθνούς Δικαστηρίου. Αυτή όμως η επιλογή εκτός του ότι συναντά την άρνηση των κρατών, είναι αναποτελεσματική γιατί τα όργανα των ΠΠΣ είναι προσανατολισμένα προς τη πρόληψη, δεν είναι δηλαδή εξοπλισμένα με

220. J. Bohanes, «Risk Regulation in WTO Law: A Procedure-Based Approach to the Precautionary Principle», Columbia Journal of Transnational Law, Vol. 40, No 2, 2002, σ. 326.

221. Comité pour le commerce et l'environnement, rapport du 12 novembre 1996, Doc. WT/CTE/1, παρ. 178.

πλήρεις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες²²². Ακόμη δε η δυνατότητα προσφυγής σε διαφορετικά δικαιοϊκά όργανα για το ίδιο ζήτημα²²³, δημιουργεί ανασφάλεια δικαίου στη περίπτωση αντιφατικών αποφάσεων, καθώς δεν υπάρχει υπέρτερο όργανο για να αποφανθεί γι' αυτή τη διάσταση²²⁴ και συνεπώς η συγκεκριμένη λύση δεν συμβάλλει στην επίλυση των διαφορών²²⁵. Άλλωστε υπάρχει ήδη προ πολλού η πολιτική πρόταση για τη δημιουργία Διεθνούς Δικαστηρίου για το Περιβάλλον, η οποία όμως παραμένει ακόμη ένας μακρινός στόχος.

Έτσι όπως έχουν τα πράγματα, ο ΠΟΕ παραμένει ο πιο αποτελεσματικός διεθνής οργανισμός²²⁶, ο οποίος όμως για να μπορέσει να επιλύσει διαφορές που αφορούν στις σχέσεις διεθνούς εμπορίου και προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας, είναι αναγκαίο να προβεί σε ανάπτυξη και εμπλουτισμό του δικαίου του²²⁷. Αυτή όμως η προοπτική υπηρετείται μέσω της πολιτικής οδού²²⁸. Η απλούστερη και η πιο αποτελεσματική λύση θα ήταν η προσχώρηση του ΠΟΕ στο Πρωτόκολλο. Αυτό όμως είναι απίθανο να συμβεί λόγω της άρνησης των ΗΠΑ. Μια άλλη λύση θα ήταν η συμπλήρωση των συμφωνιών

222. *G. Marceau*, «Conflicts of Norms and Conflicts of Jurisdictions. The Relationship between the WTO Agreement and MEAs and other Treaties», *Journal of World Trade*, Vol. 35, No 6, 2001, σ. 1119.

223. Είναι δυνατόν να προσφύγουν τα αντίδικα μέρη παράλληλα σε διαφορετικά όργανα ή μετά την έκδοση απόφασης ενός οργάνου διότι δεν υπάρχει *Res judicata*. Βλ., *H. Ruiz Fabri*, «Concurrence ou complémentarité...», ό.π., σ. 164.

224. *Ibid.*, σ. 169.

225. *L. Boisson De Chazournes, M. Moise Mbengue*, «Le rôle des organes de règlement des différends de l'OMC dans le développement du droit: a propos des OGM», ό.π., σ. 212.

226. *G. Marceau*, «Conflicts of Norms and Conflicts of Jurisdictions...», ό.π.

227. *Jiaxiang Hu*, «The role of international law in the development of WTO law», *Journal of International Economic Law*, Vol. 7, No 1, 2004, σ. 149-156.

228. *M.-A. Hermitte, C. Noiville*, «Marrakech et Carthagène comme figures opposées du commerce international», ό.π. σ. 347-9.

του ΠΟΕ με διάταξη σύμφωνα με την οποία θα λαμβάνονται υπόψη οι ρυθμίσεις που προβλέπονται στις ΠΠΣ. Ειδικότερα να περιληφθεί η πρόβλεψη ότι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις το περιεχόμενο των ΠΠΣ θα έχει ρόλο προσανατολισμού των αποφάσεων του ΠΟΕ, ακόμα και στη περίπτωση όπου σε μια διαφορά ενώπιον των οργάνων του ΠΟΕ τα αντίδικα μέρη είναι μέλη του ΠΟΕ, αλλά δεν είναι Μέρη σε συγκεκριμένη ΠΠΣ²²⁹. Και αυτή όμως η προοπτική δεν φαίνεται πιθανή, τουλάχιστον για το επόμενο διάστημα. Με βάση τα πραγματικά δεδομένα, μια διέξοδος φαίνεται να υπάρχει: οι διεθνείς οργανισμοί οι οποίοι συνδέονται με το σύστημα του ΠΟΕ. Ειδικότερα στη Συμφωνία SPS αναφέρεται ότι τα λαμβανόμενα από τα κράτη μέλη μέτρα SPS που είναι σύμφωνα με στάνταρτ ή συστάσεις διεθνών οργανισμών, θεωρούνται ότι είναι συμβατά με τις προβλέψεις της Συμφωνίας²³⁰, τέτοιοι δε οργανισμοί είναι ο Codex Alimentarius, η Διεθνής Σύμβαση για τη Προστασία των Φυτών (IPPC) και το Διεθνές Γραφείο Επιζωοτιών (ΟΙΕ)²³¹. Και οι τρεις Οργανισμοί έχουν επεξεργαστεί στάνταρτ για τα βιοτεχνολογικά προϊόντα²³², ωθούμενοι –όπως τονίζουν και οι ίδιοι– από την υπογραφή και τη περαιτέρω εξέλιξη του Πρωτοκόλλου²³³. Μάλιστα δε ο Codex Alimentarius επισημαίνει

229. G. Winter, «The GATT and environmental protection: Problems of construction», *Journal of Environmental Law*, Vol. 15, No 2, 2003, σ. 138.

230. Άρθρο 3.2 Συμφωνίας SPS

231. Άρθρα 3.4, 12.3, Παράρτημα Α παρ. (α)-(γ) της Συμφωνίας SPS.

232. Βλ. αντίστοιχα, α) Codex Alimentarius Commission, Report of the First Session of the Codex Ad Hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology, ALINORM 01/34 (14-17/3/2000), β) Food and Agriculture Organization of the United Nations, Second Interim Commission on Phytosanitary Measures, par. 8 (4-8/10/1999) Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.spc.int/pps/IPPC%20ISPM/Interim%20Commission%20on%20Phytosanitary%20Measures/ICPM%2099.pdf>, και γ) WTO Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, OIE Standards, Guidelines and Recommendations, G/SPS/GEN/30, (2/10/1997).

233. Codex Alimentarius Commission, ό.π., σ. 2, Food and Agriculture Organization of the United Nations, ό.π., παρ.5, International Plant Protection Convention,

ότι οι στόχοι και οι προβλέψεις του Πρωτοκόλλου πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά τη κατάρτιση των βιοτεχνολογικών στάνταρτ από τον Οργανισμό²³⁴. Είναι λοιπόν πιθανό η συνάρθρωση των δύο χώρων να γίνει με τον ως άνω έμμεσο τρόπο, αυτό όμως έχει σαν προϋπόθεση την ενεργοποίηση των κρατών²³⁵ ώστε να ενδυναμωθεί η διαδικασία που ήδη ξεκίνησε, ο δε συσχετισμός των δυνάμεων είναι ευνοϊκός, καθώς δεν απαιτείται ομοφωνία²³⁶. Αναφορικά τέλος με την αρχή της προφύλαξης πρέπει να σημειώσουμε ότι η Επιτροπή για το Εμπόριο και το Περιβάλλον του ΠΟΕ στη πρόσφατη έκθεσή της εν όψει της Διάσκεψης του Κανκούν (Σεπτέμβριος 2003) επισημαίνει ότι κατά την επεξεργασία των θέσεων της για τις σχέσεις εμπορίου και περιβάλλοντος λαμβάνει υπόψη της την έκθεση του ΟΟΣΑ²³⁷ για τις «επιπτώσεις της αβεβαιότητας και της προφύλαξης στο εμπόριο και στο

Meeting Announcement: The Interim Commission on Phytosanitary Measures Exploratory Working Group on Phytosanitary Aspects of Genetically Modified Organisms, Biosafety and Invasive Species. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: http://www.fao.org/waicent/FaoInfo/Agricult/AGP/AGPP/PQ/En/Archive/WG_GMOs/biosaf.htm.

234. Codex Alimentarius Commission, ό.π., σ. 2.

235. Αυτή η ενεργοποίηση των κρατών είναι σε τελική ανάλυση υποχρέωσή τους δεδομένου ότι πρέπει να σέβονται τις δημοκρατικά εκφρασμένες επιλογές των πολιτών τους αναφορικά με το επίπεδο των κινδύνων που θεωρούν αποδεκτό και το οποίο είναι σε συνάρτηση με τις αξίες, τις παραδόσεις και τις συνήθειές τους. Βλ. *J. Bohanes*, «Risk Regulation in WTO Law: A Procedure-Based Approach to the Precautionary Principle», ό.π., σ. 387.

236. Αναφέρεται μεν ότι η υιοθέτηση των βιοτεχνολογικών στάνταρτ πρέπει να γίνει στη βάση της ομοφωνίας (βλ. Codex Alimentarius Commission, ό.π., σ. 1), όμως στο συγκεκριμένο ζήτημα παρατηρείται διάσταση απόψεων η οποία φαίνεται θα διαρκέσει για αρκετό χρονικό διάστημα. Να σημειώσουμε ωστόσο ότι αποφάσεις του Codex από το 1995 για την υιοθέτηση στάνταρτ στις αυξητικές ορμόνες στα βοοειδή ελήφθησαν με πλειοψηφία (βλ. *T. P. Stewart, D. S. Johanson*, «A Nexus of Trade and the Environment.....», ό.π., σ. 48.)

237. WTO, Committee on Trade and Environment, Report to the 5th Session of the WTO Ministerial Conference in Cancun, WT/CTE/8, 11/7/2003, σ. 11.

περιβάλλον.» Σ' αυτή γίνεται αναφορά στη θέση της αρχής της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο και στις αποφάσεις των οργάνων του ΠΟΕ και επιβεβαιώνεται ο ρόλος της στις περιπτώσεις επιστημονικής αβεβαιότητας²³⁸.

Αυτή η εξέλιξη του δικαίου του ΠΟΕ που υπαινιχθήκαμε είναι δυνατή, διότι δεν αποτελεί ένα κλειστό και στατικό σύστημα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις προαναφερόμενες αποφάσεις του Εφετειακού Οργάνου. Επί πλέον το γεγονός ότι προβλέπονται εξαιρέσεις από τις υποχρεώσεις του ΠΟΕ για λόγους που έχουν σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος, της υγείας των ανθρώπων και της ασφάλειάς τους²³⁹, δείχνει ότι συνδέεται αντικειμενικά με άλλες δικαιϊκές τάξεις²⁴⁰. Άλλωστε το δίκαιο του ΠΟΕ δεν δημιουργήθηκε εν κενώ, ούτε μπορεί να λειτουργεί εν κενώ και συνεπώς συνυπάρχει αναγκαστικά με το δημόσιο διεθνές δίκαιο και ειδικότερα με το διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος²⁴¹. Η αναγκαιότητα για μια τέτοια εξέλιξη, όπως αδρά την περιγράψαμε παραπάνω, προκύπτει και από την πρόσφατη απόφαση του ΠΟΕ για την οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια.

238. OECD, Joint Working Party on Trade and Environment, Uncertainty and precaution: Implications for Trade and Environment, COM/ENV/TD (2000) 114/FINAL, 5/9/2003.

239. Βλ., *supra*.

240. *Jiexiang Hu*, «The role of international law in the development of WTO law», ό.π., σ. 144.

241. *J. Pauwelyn*, «The Role of Public International Law in the WTO: How Far Can We Go?», *American Journal of International Law*, Vol. 95, 2001, σ. 547. Για μια συνολική παρουσίαση του θέματος, βλ., αντί άλλων, *G. Winter*, *Multilevel Governance of Global Environmental Change: Perspectives from Science, Sociology and the Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006. *A. Goyal*, *The WTO and International Environmental Law: Towards a Conciliation*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

4. Η απόφαση του ΠΟΕ για τα βιοτεχνολογικά προϊόντα²⁴²

Πρέπει να τονίσουμε εξ αρχής ότι στην εν λόγω απόφαση το ειδικό όργανο του ΠΟΕ (WTO panel) δεν έλυσε τα βασικά ζητήματα που συνδέονται με τους ΓΤΟ²⁴³. Περιορίστηκε στην κρίση ότι το μορατόριουμ που επέβαλε η ΕΕ και η συνακόλουθη καθυστέρηση στη λήψη απόφασης για την έγκριση ΓΤΟ αποτελεί «αδικαιολόγητη καθυστέρηση» η οποία παραβιάζει το άρθρο 8 και το Παράρτημα C(1)(a) της Συμφωνίας SPS²⁴⁴. Επί πλέον, θεώρησε ότι τα απαγορευτικά για ορισμένα ΓΤ προϊόντα μέτρα που έλαβαν τα κράτη (Δανία, Ελλάδα, Γαλλία, Ιταλία και Λουξεμβούργο) παραβίασαν το άρθρο 5(1) της Συμφωνίας SPS καθώς δεν στήριζαν τα ως άνω μέτρα σε αξιολόγηση του κινδύνου²⁴⁵.

Τα βασικότερα συμπεράσματα του ειδικού οργάνου του ΠΟΕ είναι τα εξής: Πρώτον, το μορατόριουμ που επιβλήθηκε από την ΕΕ δεν αποτελεί ουσιαστικό προστατευτικό και φυτοπροστατευτικό μέτρο από αυτά που περιλαμβάνονται στη Συμφωνία SPS²⁴⁶. Κατά συνέπεια, απέρριψε τους ισχυρισμούς των αιτούντων –κατά κύριο λόγο των Η-ΠΑ– ότι το μορατόριουμ παραβιάζει τις ουσιαστικές διατάξεις της Συμφωνίας SPS, δηλαδή τα άρθρα 2(2) και 5(1) (που επιβάλλουν τη διεξαγωγή αξιολόγησης του κινδύνου στη βάση επιστημονικών κριτηρίων), τα άρθρα 2(3), 5(5) και 5(6) (που απαγορεύουν την αυθαίρετη και αδικαιολόγητη διάκριση και τους καλυμμένους περιορισμούς του διεθνούς εμπορίου) και τα άρθρο 7 και το Παράρτημα B(1) που

242. *Panel Report*, European Communities-Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products, WT/DS/291/R, WT/DS/292/R, WT/DS/293/R (Sept. 29, 2006)

243. Βλ., παραπάνω (Εισαγωγή).

244. *Panel Report*., ό.π., παράγρ. 7.1570, 7.1792-7.2207.

245. *Ibid.*, παράγρ. 8.8.-8.10.

246. *Ibid.*, παράγρ. 7.1403-7.1465, 7.1680-7.1796.

επιτάσσουν διαφάνεια και δημοσίευση των SPS μέτρων²⁴⁷. Ακολουθώντας το ειδικό όργανο του ΠΟΕ εξέτασε τους ισχυρισμούς των αιτούντων για παραβίαση των διαδικαστικών διατάξεων της Συμφωνίας SPS. Έκρινε σχετικά ότι το μορατόριουμ που επέβαλε η ΕΕ και η συνακόλουθη καθυστέρηση στη λήψη απόφασης για την έγκριση ΓΤΟ αποτελεί «αδικαιολόγητη καθυστέρηση» η οποία παραβιάζει το άρθρο 8 και το Παράρτημα C(1)(a) της Συμφωνίας SPS. Κατά συνέπεια, απέρριψε τους ισχυρισμούς της ΕΕ ότι η καθυστέρηση ήταν δικαιολογημένη διότι οφείλονταν στις ανεπάρκειες της κοινοτικής νομοθεσίας, ιδίως σε ό,τι αφορά στην επισήμανση και στην ιχνηλασιμότητα των ΓΤΟ²⁴⁸. Ομοίως απέρριψε τους ισχυρισμούς της ΕΕ ότι η καθυστέρηση ήταν δικαιολογημένη λόγω της ανεπαρκούς επιστημονικής γνώσης σχετικά με τους δυνάμει κινδύνους των ΓΤΟ και λόγω της εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης²⁴⁹. Έκρινε συγκεκριμένα ότι, αφού η ΕΕ αντιμετώπιζε πρόβλημα λόγω της ανεπαρκούς και μη πρόσφορης επιστημονικής γνώσης, θα έπρεπε να ακολουθήσει άλλες επιλογές π.χ., να ζητήσει επιπρόσθετη πληροφόρηση από τους αιτούντες ή να υιοθετήσει προσωρινά μέτρα κατά το άρθρο 5(7) ή να θέσει προϋποθέσεις για την έγκριση των ΓΤΟ. Το ειδικό όργανο αναγνώρισε στη συνέχεια ότι το μορατόριουμ θα ήταν σύννομο κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, όπως μια εν εξελίξει επιστημονική πληροφορία η οποία έρχεται σε αντίθεση με την ως τώρα διαθέσιμη επιστημονική πληροφόρηση και είναι πρόσφορη για τις εκκρεμούσες αιτήσεις έγκρισης των ΓΤΟ²⁵⁰.

Δεύτερον, το ειδικό όργανο του ΠΟΕ εξέτασε κατά πόσο τα απαγορευτικά μέτρα των κρατών είναι σύμφωνα με τις απαιτήσεις της Συμφωνίας SPS και ειδικότερα αν παραβιάζουν τα άρθρα 5(7) και 5(1) της ως άνω Συμφωνίας. Υπογράμμισε αρχικά ότι τα προσωρινά

247. *Ibid.*, παράγρ. 7.1384-7.1448, 7.1449-7.1465, 7.1680-7.1766.

248. *Ibid.*, παράγρ. 7.1511-7.1518.

249. *Ibid.*, παράγρ. 7.1519-7.1529.

250. *Ibid.*, παράγρ. 7.1532.

μέτρα λαμβάνονται, σύμφωνα με το άρθρο 5(7), όταν η κατάλληλη επιστημονική απόδειξη είναι ανεπαρκής²⁵¹. Στηριζόμενο σε προηγούμενη απόφαση του Ε.Ο του ΠΟΕ²⁵² το ειδικό όργανο έκρινε ότι η κατάλληλη επιστημονική απόδειξη θεωρείται ανεπαρκής, σύμφωνα με το άρθρο 5(7), εάν η διαθέσιμη επιστημονική απόδειξη δεν επιτρέπει την κατάλληλη αξιολόγηση του κινδύνου την οποία απαιτεί το άρθρο 5(1) σε συνδυασμό με την παράγραφο 4 του Παραρτήματος Α²⁵³.

Με βάση αυτές τις σκέψεις συμπεράνε ότι στην υπό κρίση περίπτωση η επιστημονική απόδειξη δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεπαρκής με την έννοια του άρθρου 5(7) διότι τα κράτη μέλη της ΕΕ και οι οικείες επιστημονικές επιτροπές της Κοινότητας είχαν ήδη διεξαγάγει αξιολόγηση του κινδύνου κατά τη διαδικασία της έγκρισης των ΓΤΟ, και, κατά συνέπεια τα απαγορευτικά μέτρα που έλαβαν τα κράτη δεν μπορεί να θεωρηθούν ως προσωρινά μέτρα υπό την έννοια του άρθρου 5(7)²⁵⁴. Εξετάζοντας στη συνέχεια εάν τα μέτρα διασφάλισης που έλαβαν τα κράτη μέλη «στηρίζονταν σε αξιολόγηση του κινδύνου» σύμφωνα με το άρθρο 5(1) της Συμφωνίας SPS, έκρινε ότι στηρίχθηκαν σε αξιολογήσεις κινδύνου, οι οποίες έγιναν σε κοινοτικό επίπεδο κατά το χρόνο της έγκρισης και βεβαίωναν ότι δεν υπάρχει κίνδυνος για την υγεία και το περιβάλλον²⁵⁵. Εάν τα κράτη μέλη –τόνισε το ειδικό όργανο– ήθελαν να δικαιολογήσουν τα μέτρα που έλαβαν, θα έπρεπε να εξηγήσουν γιατί οι διεξαχθείσες ήδη από την ΕΕ αξιολογήσεις του κινδύνου ήταν ανεπαρκείς και ακατάλληλες και ακολούθως θα έπρεπε να προχωρήσουν σε νέες αξιολογήσεις για να

251. *Ibid.*, παράγρ. 7, 2939.

252. *Appellate Body Report*, Japan-Measures Affecting the Importation of Apples, παράγρ. 179, WT/DC245/AB/R (23-11-2003).

253. *Panel Report*, European Communities-Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products, ό.π., παράγρ. 7.2990.

254. *Ibid.*, παράγρ. 7.3026-7.3027, 7.3258-7.3371.

255. *Ibid.*, παράγρ 7.3064.

στηρίζουν τα ως άνω μέτρα²⁵⁶. Συμπεραίνοντας υπογράμμισε ότι, επειδή τα μέτρα διασφάλισης που έλαβαν τα κράτη μέλη δεν στηρίχθηκαν στις υπάρχουσες ή σε άλλες αξιολογήσεις κινδύνου παραβιάζον το άρθρο 5(1) της Συμφωνίας SPS.

Όπως προκύπτει από τα προηγούμενα, κεντρικό ρόλο στο ως άνω συμπέρασμα του ειδικού οργάνου έπαιξε η ερμηνεία του όρου «επαρκής επιστημονική απόδειξη». Η ΕΕ προέβαλε τον ισχυρισμό –ο οποίος αποτελεί ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της υπόθεσης–²⁵⁷ ότι το ζήτημα αν η επιστημονική απόδειξη θεωρείται επαρκής ή όχι συναρτάται άμεσα με το επίπεδο προστασίας που υιοθετεί το κράτος μέλος. Θεωρείται επαρκής όταν το κράτος επιδιώκει την εξασφάλιση σχετικά χαμηλού επιπέδου προστασίας έναντι ενός κινδύνου ή ανεπαρκής όταν επιδιώκει υψηλότερο επίπεδο έναντι του ίδιου κινδύνου²⁵⁸. Το ειδικό όργανο απέρριψε τον ισχυρισμό, εκτιμώντας ότι η επάρκεια ή ανεπάρκεια της επιστημονικής απόδειξης συνδέεται με τον χρόνο της υιοθέτησης του μέτρου²⁵⁹. Από τη στιγμή που υπήρχαν αξιολογήσεις του κινδύνου σε κοινοτικό επίπεδο πριν από τη λήψη του εθνικού μέτρου απαγόρευσης, η δε ΕΕ ποτέ δεν αμφισβήτησε τα συμπεράσματά τους, οι παραπάνω αξιολογήσεις του κινδύνου θεωρούνται επαρκείς. Φαίνεται λοιπόν ότι η ΕΕ είναι η ίδια υπεύθυνη για την ήττα της στο συγκεκριμένο θέμα²⁶⁰.

Τρίτον, το ειδικό όργανο τοποθετήθηκε στο ζήτημα σχετικά με το ρόλο του διεθνούς δικαίου στην ερμηνεία των συμφωνιών του ΠΟΕ.

256. *Ibid.*, παράγρ. 7.3065-7.3066.

257. Βλ., *L. Gradoni, H. Ruiz Fabri*, «Doit de l'OMC et précaution a la lumière de l'affaire des « OGM »», *Dalloz*, 2007, σ. 1536.

258. *Panel Report*, European Communities-Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products, ό.π., παράγρ. 7.3227.

259. *Ibid.*, παράγρ. 7.3234, 7.3246, 7.3255.

260. *L. Gradoni, H. Ruiz Fabri*, «Doit de l'OMC et précaution a la lumière de l'affaire des « OGM »», ό.π., σ. 1537.

Συγκεκριμένα, αναγνώρισε ότι οι διεθνείς συμφωνίες, το διεθνές εθιμικό δίκαιο και οι γενικές αρχές του δικαίου είναι «κανόνες του διεθνούς δικαίου» σύμφωνα με το άρθρο 31(3)(c) της Σύμβασης της Βιέννης²⁶¹. Η διάσταση όμως που έδωσε στον όρο «εφαρμοστέοι στις σχέσεις μεταξύ των μερών» περιόριζε τους ως άνω κανόνες μόνο σε εκείνους οι οποίοι είναι δεσμευτικοί για όλα τα μέρη της υπό ερμηνεία Συμφωνίας και έκρινε ότι είναι υποχρεωμένο να λάβει υπόψη του μόνο τους κανόνες του διεθνούς δικαίου που αναγνωρίζονται από όλα τα μέλη του ΠΟΕ²⁶². Ειδικότερα, στον ισχυρισμό της ΕΕ ότι δύο πολυμερείς συμφωνίες και ένας εθιμικός κανόνας ή γενική αρχή (πρόκειται για τη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία, το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης και την αρχή της προφύλαξης) είναι εφαρμοστέοι στην υπό κρίση περίπτωση²⁶³, το ειδικό όργανο απάντησε ότι δεν πρέπει να ληφθούν υπόψη για την ερμηνεία της Συμφωνίας SPS διότι οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αργεντινή δεν είναι μέρη των ως άνω δύο Συμφωνιών²⁶⁴. Σε ό,τι αφορά στην αρχή της προφύλαξης, παρέμεινε στενά στην ερμηνεία του Ε.Ο στην υπόθεση των ορμονών (1998)²⁶⁵ και απέφυγε να απαντήσει εάν και κατά πόσο έκτοτε η εν λόγω αρχή εξελίχθηκε ή όχι σε εθιμικό κανόνα δικαίου ή σε γενική αρχή του διεθνούς δικαίου ή και τα δύο²⁶⁶.

Αφού προέβη στις παραπάνω επισημάνσεις, το ειδικό όργανο έστρεψε την προσοχή του στο άρθρο 31(1) της Σύμβασης της Βιέννης κατά το οποίο οι όροι μιας διεθνούς συμφωνίας πρέπει να ερμηνεύο-

261. *Ibid.*, παράγρ. 7.67.

262. *Ibid.*, παράγρ. 7.68, 7.70-7.71.

263. *Ibid.*, παράγρ. 7.53-7.55, 7.73, 7.76-7.79.

264. *Ibid.*, παράγρ. 7.74-7.75.

265. Appellate Body, 16-1-1998, WT/DS48, Measures concerning meat and meat products (hormones), ό.π.

266. *Panel Report*, European Communities-Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products, ό.π., παράγρ. 7.86-7.89.

νται σύμφωνα με «τη συνήθη έννοια» που τους προσδίδεται. Θεώρησε λοιπόν ότι άλλοι κατάλληλοι κανόνες του διεθνούς δικαίου μπορούν να φωτίσουν τη συνήθη έννοια των όρων που περιέχονται στις Συμφωνίες του ΠΟΕ, συμπεριλαμβανομένων και των Συμφωνιών που δεν εφαρμόζονται σε όλα τα αντίδικα μέρη²⁶⁷. Έκρινε, ειδικότερα, ότι μπορεί το ειδικό όργανο να προσφύγει σε άλλες συμφωνίες εάν θεωρήσει ότι μπορούν να το πληροφορήσουν, δεν είναι όμως υποχρεωμένο να το πράξει²⁶⁸. Χωρίς να δώσει τις απαραίτητες εξηγήσεις συμπέρανε ότι «δεν θεώρησε αναγκαίο ή πρόσφορο» να προσφύγει στις διατάξεις της Σύμβασης για τη βιολογική ποικιλομορφία και του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης για να ερμηνεύσει τις Συμφωνίες του ΠΟΕ²⁶⁹.

Από την παράθεση των παραπάνω κρίσεων του ειδικού οργάνου, μπορούμε να οδηγηθούμε σε μερικές καταληκτικές παρατηρήσεις. Η απόφασή του δείχνει ότι προέβη σε μια πολύ περιοριστική ερμηνεία για το ρόλο του διεθνούς δικαίου στην ερμηνεία των Συμφωνιών του ΠΟΕ. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με προηγούμενες αποφάσεις του Εφετειακού Οργάνου, όπως π.χ., στην υπόθεση των γαρίδων στην οποία το Ε.Ο έλαβε υπόψη του άλλες διεθνείς συμφωνίες για να αποσαφηνίσει την έννοια των εξαιρέσεων του άρθρου XX της GATT, μεταξύ των οποίων και τη Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία στην οποία οι ΗΠΑ δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος²⁷⁰. Σε ό,τι αφορά στην αρχή της προφύλαξης, ενέμεινε στην ερμηνεία που έδωσε το Ε.Ο στην υπόθεση των ορμονών (ότι δηλαδή δεν λαμβάνει θέση σχετικά με το status της αρχής) με επιλεκτικό όμως τρόπο. Το Ε.Ο στην υπόθεση των ορμονών συμπλήρωσε την κρίση του διατυπώνοντας την άποψη ότι η εν λόγω αρχή «αντανακλάται» στο άρθρο 5(7) της Συμ-

267. *Ibid.*, παράγρ. 7.92-7.94.

268. *Ibid.*, παράγρ. 7.93.

269. *Ibid.*, παράγρ. 7.95.

270. Etats-Unis – Prohibition a l'importation de certaines crevettes et de certaines produit a base de crevettes, ό.π., παρ. 130-134, 168.

φωνίας SPS²⁷¹, αναγνωρίζοντας έτσι έμμεσα ότι άλλες πηγές του διεθνούς δικαίου όπως οι ΠΠΣ μπορούν να συμβάλλουν στην ερμηνεία του άρθρου 5(7). Όμως το ειδικό όργανο παρέμεινε στην περιοριστική ερμηνεία ότι το άρθρο 5(7) αναφέρεται στην ανεπάρκεια της επιστημονικής απόδειξης, κάτι που είναι διαφορετικό από την επιστημονική αβεβαιότητα στην οποία αναφέρεται η αρχή της προφύλαξης²⁷². Ενεργώντας κατ' αυτό τον τρόπο αρνήθηκε να αποδεχθεί ότι η αβεβαιότητα είναι αυτή που θα προσδιορίσει κατά πόσο η επιστημονική απόδειξη είναι επαρκής για να διεξαχθεί αξιολόγηση του κινδύνου²⁷³. Ομοίως δεν αποδέχθηκε ότι στο ζήτημα των ΓΤΟ η ανεπάρκεια της επιστημονικής απόδειξης δεν μπορεί να καλυφθεί εύκολα και προπαντός σύντομα εξ αιτίας του πολύπλοκου χαρακτήρα τους. Αυτό αποδεικνύεται, μεταξύ των άλλων, και από το πολύχρονο αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει η Επιτροπή του Codex Alimentarius σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές της αξιολόγησης του κινδύνου στους ΓΤΟ²⁷⁴. Με λίγες λέξεις, τα αποτελέσματα από την απόφαση είναι απογοητευτικά. Αν και αναμένονταν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την παγκόσμια κοινή γνώμη, δυστυχώς ελάχιστα νομικά ζητήματα διευθετήθηκαν, μερικά δε δεν έτυχαν καθόλου της προσοχής του ειδικού οργάνου, με συνέπεια να μην γνωρίζουμε ποιος είναι ο νικητής και ποιος ο ηττημένος²⁷⁵. Η απόφαση δε τόσο της ΕΕ όσο και των ΗΠΑ

271. Appellate Body, 16-1-1998, WT/DS48, Measures concerning meat and meat products (hormones), ό.π. παράγρ. 29.

272. *Panel Report*, European Communities-Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products, ό.π., παράγρ. 7.2941.

273. C. Henckels, «GMOs in the WTO: A Critique of the Panel's Legal Reasoning in EC-Biotech», *Melbourne Journal of International Law*, Vol. 7, 2006, σ. 296.

274. Βλ., σχετ., D. Winickoff *et al.*, «Adjudicating the GM Food Wars: Science, Risk and Democracy in World Trade Law», *Yale Journal of International Law*, Vol. 30, 2005, σ. 118-120.

275. G. Dufour, «Les OGM a l'OMC: Resume critique du rapport du groupe spécial dans l'affaire CE- Produits biotechnologiques», *Revue québécoise de droit international (Hors série)*, 2007, σ. 311.

να μην την εφεσιβάλλουν θα διατηρήσει το πεδίο ομιχλώδες και τα θέματα σε εκκρεμότητα.

IV. ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΓΤΟ ΣΤΗΝ Ε.Ε. (Οδηγία 2001/18, Κανονισμός 1829/2003 και Κανονισμός 1830/2003)

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της Οδηγίας 2001/18/ΕΚ²⁷⁶ θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις Οδηγίες 90/219/ΕΟΚ²⁷⁷ και 90/220/ΕΟΚ²⁷⁸ που αποτελούν τις πρώτες ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στην Κοινότητα.

1. Οι Οδηγίες 90/219/ΕΟΚ και 90/220/ΕΟΚ

Στις δύο αυτές οδηγίες υιοθετείται, για πρώτη φορά στο κοινοτικό δίκαιο, η νέα προσέγγιση του τεχνολογικού κινδύνου με την αναγνώριση και την υποχρεωτική εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης²⁷⁹. Αν και δεν αναφέρεται ρητά (εισχώρησε για πρώτη φορά ως γενική

276. Οδηγία 2001/18/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12^{ης} Μαρτίου 2001, για τη σκόπιμη απελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου, ΕΕΕΚ, L 106, 17.4.2001, σ. 1.

277. Οδηγία 90/219/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 23^{ης} Απριλίου 1990, για την περιορισμένη χρήση των γενετικώς τροποποιημένων μικροοργανισμών, ΕΕ L 117 της 8.5.1990, σ. 1, όπως τροποποιήθηκε από την απόφαση 2001/204/ΕΚ, ΕΕ L 73 της 15.3.2001, σ. 32.

278. Οδηγία 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 23^{ης} Απριλίου 1990 για τη σκόπιμη απελευθέρωση στο περιβάλλον γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών, ΕΕ L 117 της 8.5.1990, σ. 15, όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 97/35/ΕΚ της Επιτροπής, ΕΕ L 169 της 27.6.1997, σ. 72.

279. L. Boy, «Les organismes génétiquement modifiés entre le principe de précaution et l'ordre «scientifico-concurrentiel» (l'exemple des plantes transgéniques», in: Philosophie du droit et droit économique, Quel dialogue? (Mélanges en l'honneur de Gerard Farjat), Paris, FRISON-ROCHE, 1999, σ. 339.

αρχή του κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος με το άρθρο 130Ρ της Συνθήκης του Μάαστριχ), η αναφορά που γίνεται στην αρχή της πρόληψης²⁸⁰ τη συνδέει απολύτως με την αρχή της προφύλαξης, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των ρυθμίσεων που προβλέπονται και στις δύο οδηγίες²⁸¹. Η αναγνώριση της εν λόγω αρχής στις δύο οδηγίες, έχει και το εξής νεωτερικό στοιχείο: δεν εφαρμόζεται σε ένα μεμονωμένο προϊόν –π.χ. ένα φάρμακο–, ούτε σε ένα συγκεκριμένο πρόβλημα –π.χ. το πρόβλημα της υπερθέρμανσης του πλανήτη–, αλλά στο σύνολο του τρόπου παραγωγής των ΓΤΟ, πριν ακόμα επιβεβαιωθεί ο ελάχιστος κίνδυνος²⁸². Έτσι υιοθετείται, και στις δύο οδηγίες, η υποχρέωση ελέγχου όλων των ΓΤΟ σε κάθε στάδιο έρευνας, ανάπτυξης και διάθεσής τους στην αγορά και για κάθε περίπτωση ξεχωριστά, έτσι ώστε η συντελούμενη τεχνική πρόοδος να είναι σε άμεση και ευθεία συνάρτηση με τη παράλληλη πρόοδο των επιστημονικών γνώσεων για τους ενδεχόμενους κινδύνους. Θεσπίζεται δηλαδή η υποχρέωση για την εκ των προτέρων εκτίμηση της οικολογικής ασφάλειας των ΓΤΟ²⁸³.

Για την αποτελεσματική εφαρμογή του ελέγχου των ΓΤΟ, οι οδηγίες αποσαφηνίζουν ότι υπόκεινται σ' αυτόν όλες οι διαδικασίες που αφορούν είτε στην έρευνα είτε στην ανάπτυξή τους²⁸⁴, αρκεί η γενετική τους τροποποίηση να προέρχεται από βιοτεχνολογικές και όχι συμβατικές μεθόδους²⁸⁵. Όταν λοιπόν πρόκειται για τις βιοτεχνολογι-

280. Προοίμιο, αιτιολογική σκέψη 1 και των δύο οδηγιών.

281. *L. Levidow*, «Release of genetically modified organisms: precautionary legislation», *Project Appraisal*, Ιούνιος 1992, σ. 93 κ.ε.

282. *M.-A. Hermitte, Ch. Noiville*, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe de prudence», *Revue Juridique de l'Environnement*, 3-1993, σ. 392.

283. *L. Boy*, «Les organismes génétiquement modifiés entre le principe de précaution et l'ordre «scientifico-concurrentiel» (l'exemple des plantes transgéniques)», ό.π., σ. 340.

284. Οδηγία 90/219, αιτιολογική σκέψη 9, και Οδηγία 90/220, άρθρο 5.

285. Οδηγία 90/219, άρθρο 2(β) και Οδηγία 90/220, άρθρο 2(2).

κές μεθόδους, ο ενεργών τη δραστηριότητα (ο ερευνητής ή ο επιχειρηματίας) δεν οφείλει απλά να αποδείξει τη μη βλαπτικότητα του ΓΤΟ, αλλά έχει την υποχρέωση να αναζητεί τα δεδομένα που θα μειώνουν την επιστημονική αβεβαιότητα²⁸⁶ στο συγκεκριμένο χώρο.

Η πλήρης αναγνώριση και εφαρμογή της εν λόγω αρχής στις δύο οδηγίες γίνεται από το ΔΕΚ²⁸⁷. Συγκεκριμένα το δικαστήριο επισημαίνει ότι: «Περαιτέρω, ο σεβασμός της αρχής της προφύλαξης βρίσκεται στην έκφρασή του, αφενός, στην υποχρέωση του γνωστοποιούντος, που προβλέπεται στο άρθρο 11, παράγραφος 6, της οδηγίας 90/220, να ενημερώνει αμέσως την αρμόδια αρχή σχετικά με τα νέα στοιχεία αναφορικά με τους κινδύνους που συνεπάγεται το προϊόν για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον καθώς και στην υποχρέωση της αρμόδιας αρχής, που προβλέπεται στο άρθρο 12, παράγραφος 4, να ενημερώνει αμέσως σχετικά την Επιτροπή και τα άλλα κράτη μέλη και, αφετέρου, στην ευχέρεια που έχει κάθε κράτος μέλος, που προβλέπεται στο άρθρο 16 της οδηγίας αυτής, να περιορίζει ή να απαγορεύει, προσωρινώς, τη χρήση και/ή την πώληση στο έδαφός του προϊόντος για το οποίο έχει παρασχεθεί συγκατάθεση και ως προς το οποίο έχει βάσιμους λόγους να θεωρεί ότι συνεπάγεται κίνδυνο για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον.»²⁸⁸ Παρατηρούμε λοιπόν ότι το δικαστήριο δεν περιορίζεται απλώς στην αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης αλλά την προσδιορίζει αφενός μεν ως την διαρκή υποχρέωση πληροφόρησης (άρθρο 11 παρ.6 της Οδηγίας 90/220), αφετέρου δε ως την δυνατότητα ενός κράτους-μέλους να παίρνει μέτρα προφύλαξης όταν το κρίνει αναγκαίο παρά το ότι έχει παρασχεθεί συγκατάθεση (άρθρο 16 της Οδηγίας 90/220). Διαπιστώθηκε όμως ότι βρίσκονται εκτός των ρυθμιστι-

286. Οδηγία 90/219, άρθρα 6.2 και 6.3 και Οδηγία 90/220, άρθρα 5(1) και 5(2).

287. Απόφαση ΔΕΚ της 21^{ης} Μαρτίου 2000 (υπόθεση C-6/99, Association Greenpeace κλπ, κατά Ministère de l'Agriculture et de la Pêche, κλπ), Συλλ. 2000, σ. I-1651.

288. Σημείο 44 της απόφασης.

κών διατάξεων της Οδηγίας 90/220, σημαντικά ζητήματα που έκαναν εμφανή τη παρουσία τους κατά τη διάρκεια του χρόνου ισχύος της. Συγκεκριμένα δεν ορίζεται η σχέση ανάμεσα στη συχνότητα εμφάνισης ενός κινδύνου και στη σπουδαιότητα των βλαβών που επιφέρουν, ενώ είναι γνωστό ότι αυτή η σχέση είναι καθοριστική για να ληφθεί μία απόφαση από την αρμόδια αρχή. Ομοίως δεν θεσπίζεται συγκεκριμένη διαδικασία για την αξιόπιστη εκτίμηση του περιβαλλοντικού κινδύνου, η οποία αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια της αρμόδιας διοικητικής αρχής, καθώς δεν προβλέπεται η σύσταση αντιπροσωπευτικών και ανεξάρτητων επιτροπών. Εξ αιτίας αυτών των προβλημάτων όπως επίσης και για την μη ύπαρξη κανόνων που θα διασφαλίζουν την ανιχνευσιμότητα και την επισήμανση ΓΤΟ ή προϊόντων που προέρχονται από ΓΤΟ, αποφασίστηκε «de facto moratorium» μέχρι να υιοθετηθεί η νέα οδηγία²⁸⁹.

2. Η αναθεωρημένη οδηγία 2001/18/EK

Η αναθεωρημένη οδηγία 2001/18/EK, που καταργεί την οδηγία 90/220/ΕΟΚ αποσαφηνίζει αμφισβητούμενα σημεία της²⁹⁰ και την εντάσσει στο πνεύμα του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης και της Ανακοίνωσης της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης²⁹¹, που είχαν προηγηθεί²⁹². Η αντικατάστασή της κρίθηκε αναγκαία –εκτός των ως άνω αναφερόμενων λόγων– και για το λόγο ότι, αν και εφαρμόζονταν σε όλα τα κράτη μέλη, ωστόσο η έλλειψη κοινής μεθοδολογίας για

289. Τον Ιούνιο του 1999, πέντε χώρες (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα) αποφάσισαν την αναστολή της χορήγησης αδειών. Βλ. Official Minutes of the Environmental Council of the E.U., 24-6-1999. <http://www.asser.nl/er/2194.pdf>

290. Αιτ. σκέψη 2 της οδηγίας.

291. COM (2000)1-τελικό, 2-2-2000.

292. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001 relative à la dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 2002, σ. 9.

την εκτίμηση της επικινδυνότητας οδηγούσε σε διαφορετικές προσεγγίσεις του κινδύνου, κυρίως μέσω της προσφυγής των κρατών στη ρήτρα διασφάλισης²⁹³.

Ο στόχος της Οδηγίας είναι διττός: α) η προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας από τη σκόπιμη απελευθέρωση ΓΤΟ και β) η εναρμόνιση της σχετικής νομοθεσίας των κρατών μελών ώστε να υπάρξει ασφαλής ανάπτυξη βιομηχανικών προϊόντων που χρησιμοποιούν ΓΤΟ²⁹⁴. Από το ίδιο όμως το περιεχόμενο της Οδηγίας προκύπτει ότι ο στόχος της είναι ευρύτερος και περιλαμβάνει, εκτός των παραπάνω, την ελεύθερη και ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος επιλογής των καταναλωτών, καθώς προβλέπει την πληροφόρησή τους μέσω της υποχρεωτικής επισήμανσης²⁹⁵. Η αναθεωρημένη οδηγία περιέχει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης²⁹⁶, της προσδίδει συγκεκριμένο περιεχόμενο και καθιερώνει κοινή μεθοδολογία για την αξιολόγηση των κινδύνων²⁹⁷. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η αξιολόγηση, όπως περιγράφεται στην οδηγία, εφαρμόζεται, ομοίως, για την ένταξη στον κοινό κατάλογο των ποικιλιών καλλιεργούμενων φυτικών ειδών, όπως επίσης και για τη διάθεση στην αγορά φυτικών σπόρων²⁹⁸.

293. Άρθρο 95 ΣυνθΕΚ.

294. Αιτ. σκέψεις 5 και 7 και άρθρο 1 της Οδηγίας.

295. Αιτ. σκέψη 40 και άρθρα 13(2)(στ), 19(3)(ε), 21, 26 και Παράρτημα IV (8).

296. Στην αιτ. σκέψη 8 επισημαίνεται ότι «Η αρχή της προφύλαξης έχει ληφθεί υπόψη κατά την εκπόνηση της παρούσας οδηγίας και πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την εφαρμογή της. » Ομοίως στο άρθρο 1 προβλέπεται ότι «Σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, στόχος της παρούσας οδηγίας είναι η προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών και η προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος[...]», στο δε άρθρο 4 (1) προβλέπεται ότι «Τα κράτη μέλη, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, μεριμνούν ώστε να λαμβάνονται όλα τα δέοντα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον [.....]».

297. Αιτ. σκέψη 20 της οδηγίας.

298. Άρθρα 4 και 7(4) της Οδηγίας 2002/53/ΕΚ και άρθρα 4(2) και 7(4) της Οδηγίας 2002/55/ΕΚ.

Όπως η καταργηθείσα οδηγία, έτσι και η αναθεωρημένη χωρίζεται σε τρία μέρη: στο μέρος Α που αναφέρεται στις γενικές αρχές, τους στόχους και στο πεδίο εφαρμογής²⁹⁹, στο μέρος Β που καλύπτει τη σκόπιμη απελευθέρωση των ΓΤΟ για σκοπούς διαφορετικούς από τη διάθεση στην αγορά³⁰⁰ και στο μέρος Γ που καλύπτει τη διάθεση ΓΤΟ στην αγορά, ως προϊόντων, ή εντός προϊόντων.

2.1. Η διαδικασία έγκρισης και αξιολόγησης

Ο πυρήνας της αναθεωρημένης οδηγίας βρίσκεται στη διαδικασία αδειοδότησης³⁰¹, η οποία στηρίζεται στην αρχή της «βήμα-βήμα προσέγγισης»³⁰² και στην κατά περίπτωση αξιολόγηση των κινδύνων για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον³⁰³. Ενώ στη καταργημένη ο-

299. Πρέπει να επισημανθεί ότι τα ανθρώπινα όντα δεν εντάσσονται στον καθορισμό των ΓΤΟ (αιτ. σκέψη 15), πράγμα που σημαίνει ότι έμμεσα απαγορεύεται οποιοδήποτε πείραμα στο ανθρώπινο σώμα και η εμπορευματοποίηση προϊόντων που προέρχονται από αυτό. Βλ. σχετ. *L. Boy*, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 12.

300. Π. χ. πειραματική απελευθέρωση σε έρυνες πεδίου.

301. *N. de Sadeleer*, «EC Law and Biodiversity», in: R. Macrory (ed.) *Reflections on 30 Years of EU Environmental Law. A High Level of Protection?*, Groningen, Europa Law Publishing, 2006, σ. 367.

302. Η αρχή της «βήμα-βήμα προσέγγισης» συνεπάγεται ότι «[...] ο περιορισμός των ΓΤΟ μειώνεται και η έκταση της ελευθέρωσης αυξάνει σταδιακά, μόνο όμως όταν από την αξιολόγηση των προηγούμενων σταδίων, όσον αφορά την προστασία της ανθρώπινης υγείας και το περιβάλλον, συνάγεται ότι μπορεί να γίνει η μετάβαση στο επόμενο στάδιο». (Αιτ. σκέψη 24 της οδηγίας).

303. Αιτ. σκέψη 19 και άρθρο 4(2) της οδηγίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους ΓΤΟ που περιέχουν γονίδια τα οποία εκφράζουν αντοχή στα αντιβιοτικά και πρέπει να λαμβάνονται ιδιαίτερος υπόψη κατά τη διεξαγωγή της αξιολόγησης. Παρά το ότι υπάρχει διχογνωμία στην επιστήμη για τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στην ανθρώπινη υγεία από τη χρήση τέτοιων αντιβιοτικών, προβλέπεται η σταδιακή εξάλειψή τους μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 2004 (για τους ΓΤΟ του μέρους Γ που περιέχουν αυτά τα γονίδια) και την 31^η Δεκεμβρίου 2008 (για τους ΓΤΟ του

δηγία είναι ασαφές σε ποιόν ανήκει η υποχρέωση της σύνταξης της αξιολόγησης του κινδύνου³⁰⁴, στην αναθεωρημένη οδηγία σαφώς αναφέρεται ότι αυτή η υποχρέωση βαρύνει τον κοινοποιούντα (τον κατασκευαστή ή τον εισαγωγέα)³⁰⁵. Σε αυτή τη διαδικασία αξιολόγησης των κινδύνων (όπως και στη φάση της διαχείρισης και της ενημέρωσης), επιφυλάσσεται ένας ενισχυμένος ρόλος στην αρχή της προφύλαξης³⁰⁶, καθώς προβλέπεται ότι η αξιολόγηση θα γίνεται βάσει ανεξάρτητων επιστημονικών συμβουλών³⁰⁷ και θα λαμβάνονται υπόψη τόσο οι δυνητικές σωρευτικές μακροπρόθεσμες επιπτώσεις³⁰⁸, όσο και οι μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στη δημόσια υγεία (άμεσες ή έμμεσες, ταχυφανείς ή οψιφανείς)³⁰⁹. Ειδικότερα, στη διαδικασία έγκρισης του μέρους Β προβλέπεται η υποχρέωση του κοινοποιούντος να καταθέσει πλήρη φάκελο, που να περιέχει αξιολόγηση του κινδύνου για το περιβάλλον σύμφωνα με τις αρχές αξιολόγησης των κινδύνων που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα ΙΙ³¹⁰, και οι οποίες πρέπει να ακολουθούνται έχοντας ως γνώμονα την αρχή της προφύλαξης³¹¹. Πρέπει όμως να επισημάνουμε στο

μέρους Β που περιέχουν αυτά τα γονίδια). Είναι προφανές ότι αυτή η απαγόρευση στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης.

304. R. Mackenzie, S. Francescon, «The Regulation of Genetically Modified Food in the European Union», New York University Environmental Law Journal, Vol. 8, No3, 2000, σ. 536.

305. Άρθρα 4(2), 6 (μέρος Β) και 13 (μέρος Γ) της οδηγίας.

306. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 10.

307. Αιτ. σκέψη 20 της οδηγίας.

308. Αιτ. σκέψεις 19 και 20 της οδηγίας.

309. Άρθρο 2(8) και Παράρτημα ΙΙ της οδηγίας.

310. Άρθρο 6 της οδηγίας.

311. Παράρτημα ΙΙ Β. Στο ελληνικό κείμενο, αναφέρεται λανθασμένα ως «αρχή της προληπτικής δράσης», ενώ στο αγγλικό και στο γαλλικό αναφέρεται ως «precautionary principle» και «principe de precaution» αντίστοιχα.

συγκεκριμένο σημείο μια ασάφεια, η οποία ενδεχομένως να δημιουργήσει προβλήματα. Στο Παράρτημα II αναφέρεται ότι η αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου «θα πρέπει να διενεργείται με επιστημονικά έγκυρο και διαφανή τρόπο, βάσει των διαθέσιμων επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων.»³¹² Επειδή όμως «τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα» κατατίθενται από τον κοινοποιούντα, είναι εύλογο να περιέχονται μόνο εκείνα τα οποία ενισχύουν τη θέση του και συνεπώς η αξιολόγηση δεν είναι πλήρης. Σύμφωνα όμως με την αρχή της προφύλαξης θα πρέπει η αξιολόγηση των κινδύνων να περιλαμβάνει και τις μειωνηφούσες απόψεις³¹³, αφού είναι γνωστή η επιστημονική αβεβαιότητα στο χώρο τη βιοτεχνολογίας³¹⁴. Άλλωστε δεν υπάρχει

312. Ibid.

313. Όπως αυτό τονίζεται στο Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού κοινοβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (COM (2000) 1 – C5- 0143/2000 – 2000/2086 (COS)). Συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι στην αξιολόγηση του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται ρητά όλες οι επιστημονικές απόψεις, ακόμη και οι μειωνηφούσες (σημείο 20 του Ψηφίσματος). Ομοίως τέτοια αναφορά υπάρχει και στη Σύμβαση της Στοκχόλμης, όπου τονίζεται ότι η Διάσκεψη των Μερών (COP) θα αποφασίσει τελικά για το ποιες ουσίες θα ενταχθούν στον κατάλογο «αφού λάβει υπόψη της τις συστάσεις της Επιτροπής, στις οποίες θα αναφέρεται και η όποια επιστημονική αβεβαιότητα...» Βλ., The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, 23 May 2001, UNDoc. UNEP/POPS/CONF/4, App.II (2001), 40 ILM, 2001, σ. 532 (άρθρο 8(9) της Σύμβασης). Ανάλογη υποχρέωση προβλέπεται και στον Codex Alimentarius όπου τονίζεται ότι στην έκθεση αξιολόγησης του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται οι αβεβαιότητες, οι περιορισμοί όπως επίσης και οι μειωνηφούσες απόψεις. Βλ., Codex Alimentarius Commission, «Draft Working Principles for Risk Analysis for Application in the Framework of the Codex Alimentarius», παρ. 25, in: Report of the Eighteenth Session of the Codex Committee on General Principles, Paris, 7-11/4/2003, ALINORM 03/33A, APPENDIX IV. Τέλος, την ίδια άποψη υιοθετεί και το Appellate Body (WTO), το οποίο τονίζει ότι «η αξιολόγηση του κινδύνου θα πρέπει να εκθέτει τόσο τη κυρίαρχη στην επιστημονική κοινότητα άποψη, όσο και τις γνώμες των επιστημόνων που αποκλίνουν από αυτή». Βλ., WTO Appellate Body, Report on EC Measures Concerning Meat and Meat Products (Hormones), WT/DS26/AB/R, WT/DS48/AB/R, (18/1/1998), παρ. 194.

314. Βλ. supra.

άλλος τρόπος να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη (και προτεινόμενη) επιστημονική εγκυρότητα και διαφάνεια³¹⁵. Ομοίως η εν λόγω αρχή βρίσκει έκφραση στη διαδικασία έγκρισης του μέρους Γ, η οποία είναι αισθητά τροποποιημένη σε σχέση με αυτή που προβλέπονταν στη καταργηθείσα οδηγία και αναγνωρίζει την υποχρέωση του κοινοποιούντος να παράσχει τις πληροφορίες που απαιτούνται σύμφωνα με τα Παραρτήματα III και IV³¹⁶, να προβεί στην αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου³¹⁷, να καταθέσει πρόγραμμα παρακολούθησης³¹⁸, να υποβάλει πρόταση επισήμανσης στην οποία να αναφέρεται σαφώς η παρουσία ΓΤΟ και πρόταση συσκευασίας³¹⁹.

Κατά την εν λόγω διαδικασία εάν η αρμόδια εθνική αρχή διατυπώσει θετική γνώμη για τη διάθεση στην αγορά ενός ΓΤΟ, ειδοποιεί τα άλλα κράτη μέλη μέσω της Επιτροπής. Εάν δεν υπάρχουν αντιρρήσεις από κράτη μέλη ή την Επιτροπή η αρμόδια εθνική αρχή εγκρίνει το προϊόν³²⁰ το οποίο κυκλοφορεί σε όλη τη κοινότητα. Εάν όμως υπάρχουν «αιτιολογημένες αντιρρήσεις» σύμφωνα με τα άρθρα 15, 17 και 20, η απόφαση θα ληφθεί σε κοινοτικό επίπεδο. Σύμφωνα με το άρθρο 28 η Επιτροπή ζητά τη γνώμη των αρμόδιων, κατά περίπτωση, επιστημονικών επιτροπών σχετικά με τις «αιτιολογημένες αντιρρήσεις» που αναφέρονται στις πιθανές βλάβες του περιβάλλοντος ή της δημόσιας υγείας. Εάν η επιστημονική γνώμη είναι ευνοϊκή, τότε η Επιτροπή υποβάλλει σχέδιο απόφασης στην αρμόδια επιτροπή του άρθρου 30 (κανονιστική επιτροπή) που δεν είναι άλλη από τη προ-

315. Σ' αυτό το θέμα η οδηγία ακολουθεί την εξ ίσου ασαφή άποψη της Επιτροπής όπως αυτή διατυπώνεται στην Ανακοίνωση για την αρχή της προφύλαξης.

316. Άρθρο 13 (2) (α) της οδηγίας. Το Παράρτημα IV είναι πιο απαιτητικό σε σχέση με τη καταργηθείσα οδηγία.

317. Άρθρο 13 (2) (β) της οδηγίας.

318. Άρθρο 13 (2) (ε) της οδηγίας.

319. Άρθρο 13(2) (στ) και (ζ) της οδηγίας.

320. Άρθ. 15(1) και 3 της Οδηγίας.

βλεπόμενη στην Απόφαση του Συμβουλίου 1999/468³²¹. Εάν η γνώμη της επιτροπής του άρθρου 30 είναι ευνοϊκή, τότε η Επιτροπή εγκρίνει την άδεια. Εάν όμως η γνώμη της κανονιστικής επιτροπής (η οποία απαρτίζεται από εκπροσώπους των κρατών μελών) δεν είναι ευνοϊκή ή δεν υπάρχει γνώμη εντός των προβλεπομένων χρονικών ορίων τότε η Επιτροπή υποβάλλει σχέδιο απόφασης στο Συμβούλιο Υπουργών το οποίο θα λάβει τη σχετική απόφαση (θετική ή αρνητική) με ειδική πλειοψηφία. Ενώ στη προηγούμενη οδηγία απαιτούνταν ομοφωνία για την απόρριψη, με τη νέα ρύθμιση η απόρριψη εκ μέρους του Συμβουλίου είναι ευκολότερη και αυτό είναι απόρροια του ενισχυμένου ρόλου της αρχής της προφύλαξης³²². Τέλος, εάν το Συμβούλιο δεν λάβει απόφαση εντός τριών μηνών, τότε την απόφαση παίρνει η Επιτροπή.

Μία ρύθμιση που αποτελεί νεωτερισμό σε σχέση με τη προηγούμενη οδηγία είναι αυτή που διαλαμβάνεται στο άρθρο 24, το οποίο προβλέπει όχι μόνο την ενημέρωση του κοινού αλλά και τη διατύπωση γνώμης για την έκθεση αξιολόγησης του κινδύνου³²³, είναι δε πιο προωθημένη σε σχέση με την «Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης» όπου γίνεται λόγος μόνο για ενημέρωση του κοινού³²⁴. Αναγνωρίζεται λοιπόν με την οδηγία η αναγκαιότητα πολλαπλών αξιολογήσεων, με τρόπο όμως ατελή, μερικό και πρωτόλειο καθώς δεν διαγράφεται σαφώς το πλαίσιο διεξαγωγής αυτών των αξιολογήσεων, ώστε να οργανωθεί μια πραγματικά δημοκρατική συζήτηση³²⁵. Αυτή ωστόσο

321. Απόφαση 1999/468/EK του Συμβουλίου της 28^{ης} Ιουνίου 1999 για τον καθορισμό των όρων άσκησης των εκτελεστικών αρμοδιοτήτων που ανατίθενται στην Επιτροπή, ΕΕ L 184, της 17.7.1999, σ. 23.

322. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 13.

323. Αυτό ισχύει στη περίπτωση που ένας ΓΤΟ πρόκειται να διατεθεί στην αγορά (άρθρο 14 (3)(α)).

324. Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, παρ. 5.2.2.

325. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 15.

η δειλή αναγνώριση η οποία απορρέει ευθέως από την αρχή της προφύλαξης³²⁶ αποτελεί σημαντικό βήμα για περαιτέρω επεξεργασίες με στόχο την αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών και τη βελτίωση της λειτουργίας των επιστημονικών επιτροπών για τη περιβαλλοντική αξιολόγηση των κινδύνων³²⁷, προς τη κατεύθυνση της ανεξαρτησίας και της διαφάνειας³²⁸. Επί πλέον η αποτελεσματική εμπλοκή των πολιτών στη προβλεπόμενη διαδικασία συμβάλλει στον καθορισμό του «αποδεκτού κινδύνου» που είναι το ζητούμενο και αυτός δεν προκύπτει αποκλειστικά από την επιστημονική αξιολόγηση³²⁹.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι τελευταία χρόνια, η Ε.Ε. υιοθέτησε μέτρα που αφορούν στην πρακτική εφαρμογή των διατάξεων της Οδηγίας 2001/18/ΕΚ. Έτσι, δύο από αυτά αφορούν στο Τμήμα Β³³⁰ και τρία στο Τμήμα Γ³³¹. Ένα έκτο μέτρο εφαρμογής αναφέρεται στις κατευθυντήριες γραμμές για την περιβαλλοντική αξιολόγηση του κινδύνου και αφορά και στα δύο Μέρη Β και Γ της οδηγίας³³².

326. P. Kourilsky, G. Viney, Le principe de précaution, ό.π., σ. 96.

327. Τέτοιες επεξεργασίες γίνονται τόσο στα κράτη μέλη όσο και στα όργανα της κοινότητας. Βλ. σχετ., C. Babusiaux, J.-Y. Le Deault, D. Sicard, J. Testard, Rapport a la suite du débat sur les OGM et les essais au champ, Paris, La Documentation française, 2002.

328. R. Encinas de Munangorri, «Expertise scientifique et décision de précaution», Revue Juridique de l'Environnement, No spécial, 2000, σ. 67-73.

329. Αυτό αναγνωρίζεται στην οδηγία, η οποία υποχρεώνει την Επιτροπή να συμβουλευεται όχι μόνο τις επιστημονικές επιτροπές αλλά και τις επιτροπές ηθικής (άρθρα 28 και 29 της οδηγίας).

330. Απόφαση του Συμβουλίου 2002/813/ΕΚ της 3^{ης} Οκτωβρίου 2002 (ΕΕ 2002 L 280/62) και Απόφαση της Επιτροπής 2003/701/ΕΚ της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 2003 (ΕΕ 2003 L 254/21).

331. Απόφαση του Συμβουλίου 2002/812/ΕΚ της 3^{ης} Οκτωβρίου 2002 (ΕΕ 2002 L 280/37), Απόφαση του Συμβουλίου 2002/811/ΕΚ της 3^{ης} Οκτωβρίου 2002 (ΕΕ 2002 L 280/27) και Απόφαση της Επιτροπής 2004/204/ΕΚ της 23^{ης} Φεβρουαρίου 2004 (ΕΕ 2004 L 65/20).

332. Απόφαση της Επιτροπής 2002/623/ΕΚ της 24^{ης} Ιουλίου 2002 (ΕΕ 2002 L 200/22).

2.2. Το επίπεδο προστασίας

Καθοριστικό ρόλο για την έγκριση ενός ΓΤΟ παίζει ο προσδιορισμός του κινδύνου, τον οποίο παρουσιάζει για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία. Το επίπεδο κινδύνου το οποίο μια κοινωνία θεωρεί ως αποδεκτό (για ένα προϊόν, μια ουσία, μια διαδικασία ή μια δραστηριότητα) σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, ονομάζεται κατάλληλο επίπεδο προστασίας³³³. Ο κίνδυνος δεν έχει μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, καθώς προσδιορίζεται τόσο από την επιστημονική ανάλυση όσο και από την αντίληψη που έχει το κοινό γι' αυτούς, έτσι ώστε να μιλούμε για τον αποδεκτό κίνδυνο³³⁴. Ειδικότερα, η αντίληψη των πολιτών για τους κινδύνους από τους ΓΤΟ είναι ευρύτερη και πιο σύνθετη από αυτή των επιστημόνων, διότι δεν περιορίζονται μόνο στα τεχνικά δεδομένα αλλά εντάσσουν ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές και οικολογικές παραμέτρους στην αξιολόγησή τους³³⁵. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στο κοινοτικό δίκαιο ο κίνδυνος δεν είναι ποτέ ποσοτικοποιημένος (π.χ. 1 θάνατος στο 1.000.000 των εκτεθέντων σε μια πηγή κινδύνου)³³⁶ και χρησιμοποιεί-

333. Αυτός είναι ο ορισμός που δίνεται από τον κοινοτικό δικαστή. Βλ., υποθέσεις T-13/99, Pfizer κατά Συμβουλίου, [2002], Συλλ. II-3305 και T-70/99, Alpharma κατά Συμβουλίου [2002], Συλλ. II-3945, παράγραφοι 151 και 164 αντίστοιχα.

334. P. Slovic, «Perception of Risk», Science, Vol. 236, 17-4-1987, σ. 280-285.

335. Για την αντίληψη του κοινού για τους ΓΤΟ, βλ., Public Attitudes to Agricultural Biotechnologies in Europe, Final Report of Project PABE, 1997-2000. Διαθέσιμο στο: <http://www.pabe.net> Γενικότερα για τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των περιβαλλοντικών κινδύνων, βλ., αντί πολλών, D. M. Kahan, P. Slovic, D. Braham, J. Gastil, «Fear of Democracy: A Cultural Evaluation of Sunstein on Risk», Harvard Law Review, Vol. 119, 2006, σ. 1071 επ.

336. Παρά το ότι οι επιστήμονες στις εκθέσεις τους προς τα αρμόδια κοινοτικά όργανα υιοθετούν αυτή την ποσοτικοποίηση, όπως π.χ. στο ζήτημα της ασφάλειας από την έκθεση στις χημικές ουσίες. Βλ. σχετ., D.-M. Pugh, «Deciding on Regulatory Limits which have Ensured Exposures of People to Chemicals were without Unacceptable Risk», in: D.-M. Pugh, J.-V. Tarazona (eds), Regulation for Chemical

ται πάντοτε ο όρος «υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας»³³⁷ (αυτό αποτελεί μια σημαντική διαφορά από το δίκαιο των ΗΠΑ όπου, όπως τονίστηκε, ο όρος είναι «σπουδαίος κίνδυνος»). Το κατάλληλο επίπεδο κινδύνου επιλέγεται είτε με ένα ειδικό μέτρο, είτε με γενικό τρόπο (όπως στην εν λόγω οδηγία 2001/18) που εξειδικεύεται κατά περίπτωση, στη διαδικασία έγκρισης διάθεσης στην αγορά ενός συγκεκριμένου προϊόντος ή μιας διαδικασίας³³⁸. Ειδικότερα, η οδηγία αποσκοπεί σε υψηλό επίπεδο ασφάλειας (άρθρα 2, 4, 16 και 23), συγκεκριμενοποιώντας έτσι τον γενικό στόχο της κοινότητας για υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος, της υγείας και των καταναλωτών (άρθρα 95, 152, 153, 174 ΣυνθΕΚ). Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην οδηγία χρησιμοποιείται ο όρος «κίνδυνος» χωρίς τους επιθετικούς προσδιορισμούς «σοβαρός» ή «μη αναστρέψιμος.»³³⁹ Αναφορικά λοιπόν με το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας στο συγκεκριμένο ζήτημα πρέπει να τονίσουμε ότι η κανονιστική δράση πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης και γι' αυτό επιβάλλεται «τα κράτη μέλη να παίρνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, οι οποίες μπορεί να οφείλονται στη σκόπιμη απελευθέρωση ή στη διάθεση ΓΤΟ στην αγορά»³⁴⁰. Οι όροι «να αποφεύγονται» και «μπορεί να οφείλονται» σημαίνουν ότι θεσπίζεται μηδενική ανοχή του κινδύνου. Συνεπώς, το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας στην οδηγία ταυτίζεται με τον μη κίνδυνο, όπως

Safety in Europe: Analysis, Comment and Criticism, Dordrecht, Kluwer, Environment & Policy, 1998, σ. 13.

337. *T. Christophorou*, «The regulation of genetically modified organisms in the European Union: the interplay of science, law and politics», (υπό δημοσίευση στο CMLReview, 2004).

338. Ibid.

339. Άρθρο 13(2)(η).

340. Άρθρο 4(1).

προκύπτει από τις διατάξεις του άρθρου 4, και αυτό σημαίνει ότι η απόδειξη για ασφάλεια ή έλλειψη πιθανής βλάβης επιρρίπτεται σε αυτόν που επιθυμεί να εισάγει στην αγορά ΓΤΟ. Πρόκειται για αναστροφή του βάρους απόδειξης³⁴¹.

Ωστόσο ο καθορισμός του «αποδεκτού κινδύνου» δεν είναι μια στιγμιαία διαδικασία αλλά εκτείνεται στο χρόνο και σε αυτό το σημείο η οδηγία είναι ασαφής. Συγκεκριμένα παρά το ότι η οδηγία προβλέπει την υποχρέωση του κοινοποιούντος (μετά τη συγκατάθεση) για παρακολούθηση νέων πληροφοριών σχετικά με τους κινδύνους για την υγεία και το περιβάλλον από ΓΤΟ, οι οποίες καθίστανται δημόσιες³⁴², εν τούτοις δεν προβλέπεται τρόπος συμμετοχής των πολιτών σε αυτή τη διαδικασία με συνέπεια το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας να κινδυνεύει να ακυρωθεί στη πορεία³⁴³.

Η συμμετοχή λοιπόν των πολιτών και ο συμβουλευτικός τους ρόλος συμβάλλουν στη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια της υγείας και του περιβάλλοντος και συνιστούν ταυτόχρονα μια διαδικασία οικοδόμησης θεσμών συμμετοχικής δημοκρατίας³⁴⁴.

2.3. Διαδικασία επισήμανσης και ανίχνευσης των ΓΤΟ

Στην αναθεωρημένη οδηγία υπάρχει και ένα άλλο νέο στοιχείο εξαιρετικής σημασίας. Πρόκειται για τη θέσπιση διαδικασιών επισήμανσης και ανίχνευσης των ΓΤΟ³⁴⁵ που αποτελεί ένα ζήτημα εξαιρε-

341. T. Christophorou, «The regulation of genetically modified organisms...», ό.π.

342. Άρθρο 20 της οδηγίας.

343. Αυτό είναι απόρροια των έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των κρατών για τη συγκεκριμένη ρύθμιση. Βλ. σχετ. S. Francescon, «The New Directive 2001/18/EC on the Deliberate release of Genetically Modified Organisms: Changes and Perspectives», Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 10, No 3, 2001, σ. 314.

344. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 17.

345. Άρθρα 21, 26 και 4 (6) αντίστοιχα της οδηγίας.

τικά εριζόμενο στα αρμόδια διεθνή όργανα, διότι από τη μια πλευρά υπάρχει το επιχείρημα του δικαιώματος για επιλογή (που σημαίνει ότι πρέπει να γνωρίζουμε τι αγοράζουμε) σε συνδυασμό με το σεβασμό των ηθικών και θρησκευτικών αντιλήψεων για το περιβάλλον³⁴⁶ και από την άλλη το επιχείρημα ότι γίνεται ανεπίτρεπτη διάκριση των ΓΤΟ τη στιγμή που δεν είναι γνωστοί οι κίνδυνοι³⁴⁷. Ωστόσο η αναθεωρημένη οδηγία εισάγει μόνο γενικές κατευθύνσεις για τα ζητήματα της υποχρεωτικής ανίχνευσης και της επισήμανσης, καθώς δεν ορίζει την έννοια της ανιχνευσιμότητας και τους στόχους της, επί πλέον δε περιορίζει την υποχρέωση για επισήμανση μόνο στον κοινοποιούντα και δεν την επεκτείνει σε οποιονδήποτε εισάγει ΓΤΟ στην αγορά³⁴⁸. Οι πληροφορίες σχετικά με τις απαιτήσεις επισήμανσης επί ετικέτας ή συνοδευτικού εγγράφου, περιλαμβάνονται στο Παράρτημα IV και περιλαμβάνουν τη δήλωση ότι «το προϊόν αυτό περιέχει γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς»³⁴⁹. Τα κενά και οι ασάφειες της οδηγίας καλύπτονται με τον Κανονισμό 1830/2003³⁵⁰, ο οποίος θα έχει εφαρμογή τόσο στους ΓΤΟ που υπάγονται στο ρυθμιστικό πεδίο της

346. A. Pascalev, «You are what you eat: genetically modified foods, integrity, and society», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 16, 2003, σ. 583-594.

347. A. E. Appleton, «The labeling of GMO products pursuant to international trade rules», *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 8, No 3, 2000, σ. 567-568.

348. S. Francescon, «The New Directive 2001/18/EC on the Deliberate release of Genetically Modified Organisms: Changes and Perspectives», *ό.π.*, σ. 315.

349. Παράρτημα IV, Α. 8.

350. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1830/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 2003 σχετικά με την ανιχνευσιμότητα και την επισήμανση των γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών καθώς και την ανιχνευσιμότητα τροφίμων και ζωοτροφών που παράγονται από γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς και για τη τροποποίηση της οδηγίας 2001/18/ΕΚ, ΕΕ L 268 της 18^{ης} Οκτωβρίου 2003, σ. 24-28.

αναθεωρημένης οδηγίας, όσο και στα τρόφιμα και στις ζωοτροφές που δεν εμπίπτουν στην οδηγία. Τέλος να επισημάνουμε ότι η αναθεωρημένη οδηγία είναι σε αυτό το σημείο σε αρμονία με τις σχετικές διατάξεις του Πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια³⁵¹, το οποίο έχει συναφθεί εκ μέρους της Κοινότητας με τον Κανονισμό 1946/2003³⁵².

2.4. Η δεσμευτική ισχύς των ρυθμίσεων έναντι των δημοσίων αρχών και των ιδιωτών

Η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στις παραπάνω νέες ρυθμίσεις έχουν σαν αποτέλεσμα, αφενός μεν να ενισχυθεί ο δημοκρατικός χαρακτήρας της διαδικασίας λήψης απόφασης και να διασφαλίζεται ως ένα μεγάλο βαθμό η δυνατότητα υπεύθυνων επιλογών των καταναλωτών, αφετέρου δε να δημιουργούνται νομικές υποχρεώσεις όλων των εμπλεκόμενων (δημόσιων αρχών και ιδιωτών)³⁵³. Σε ό,τι αφορά στις δημόσιες αρχές (κοινοτικές και εθνικές), αυτές έχουν την ευθύνη της εφαρμογής των ρυθμίσεων της αναθεωρημένης οδηγίας στηριζόμενες στην αρχή της προφύλαξης, διαφορετικά οι πράξεις τους υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο των δικαστηρίων³⁵⁴. Σε ό,τι αφορά στους ιδιώτες, με βάση την αρχή της προφύλαξης, ανήκει σε αυτούς η ευθύνη να παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες που περιλαμβάνονται στα Παραρτήματα III και IV, να διεξάγουν την αξιολόγηση των περιβαλλοντικών κινδύνων, να καταθέτουν πρόγραμμα παρακολούθησης και να υποβάλλουν πρόταση επισήμανσης και συ-

351. Άρθρο 18 (2) (β) του Πρωτοκόλλου.

352. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1946/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 15^{ης} Ιουλίου 2003 για τις διασυννοριακές διακινήσεις γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών, ΕΕ L 287 της 5^{ης} Νοεμβρίου 2003, σ. 1-10.

353. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 20.

354. Conseil National d’Alimentation, Rapport et avis sur le principe de précaution et la responsabilité dans le domaine alimentaire, Paris, 20-9-2001.

σκευασίας³⁵⁵. Ειδικότερα για το πρόγραμμα παρακολούθησης, η Οδηγία³⁵⁶ υποχρεώνει τους ιδιώτες να το διεκπεραιώνουν, χρησιμοποιώντας όλες τις πηγές πληροφόρησης³⁵⁷. Οι ως άνω ρυθμίσεις, αναγνωρίζοντας ότι η αρχή της προφύλαξης δημιουργεί νομικές υποχρεώσεις στο δημόσιο και στους ιδιώτες, διαψεύδουν τις απόψεις εκείνες σύμφωνα με τις οποίες η εν λόγω αρχή απευθύνεται αποκλειστικά προς τις δημόσιες αρχές και συνεπώς δεν αποτελεί κανόνα δικαίου αλλά πολιτική κατευθυντήρια αρχή³⁵⁸. Αντίθετα, η εφαρμογή της εν λόγω αρχής στο «επιχειρησιακό» τμήμα της οδηγίας, της προσδίδει τις απαιτούμενες κανονιστικές δυνατότητες, επιλύοντας ταυτόχρονα και το ακανθώδες ζήτημα του βάρους απόδειξης, καθώς η αναστροφή του δεν νοείται απλά και μόνο ως απόδειξη ότι ο ή οι υπό έγκριση ΓΤΟ είναι ασφαλείς³⁵⁹, αλλά περαιτέρω και ως υποχρέωση διεξαγωγής των

355. Άρθρο 13 της οδηγίας. Ομοίως στο άρθρο 4(6) του Κανονισμού 1830/03 θεσπίζεται η υποχρέωση των φορέων διακίνησης να εξασφαλίζουν ότι η ένδειξη «το προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς» αναγράφεται στην ετικέτα του προϊόντος.

356. Άρθρο 20. Στη παράγραφο 2 τονίζεται: «Εάν υπάρξουν νέες πληροφορίες από τους χρήστες ή άλλες πηγές, όσον αφορά τους κινδύνους του ή των ΓΤΟ για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον, μετά την έγγραφη συγκατάθεση, ο κοινοποιών λαμβάνει πάραυτα τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος, ενημερώνει δε σχετικώς την αρμόδια αρχή.»

357. Αυτό εντάσσεται στη γενικότερη τάση των δημοσίων αρχών να παραχωρούν ένα μέρος των αρμοδιοτήτων τους σε ιδιώτες οι οποίοι επεξεργάζονται προγράμματα παρακολούθησης ή ορίζουν τους κανόνες ασφάλειας των προϊόντων τους. (Βλ. Οδηγία 2001/95/ΕΚ.)

358. Τέτοιες απόψεις έχουν εκφραστεί, μεταξύ άλλων, από τους *F. Ewald* («Le principe de précaution, entre politique et responsabilité», *Commentaire*, No 90, 2000, σ. 365), *O. Godard* («Le principe de précaution, un principe politique d'action», *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 2000, σ. 127-144), *F. B. Cross* («Paradoxical perils of the precautionary principle», *Washington and Lee Law Review*, Vol. 53, 1996, σ. 851-925.)

359. Η άποψη ότι το βάρος απόδειξης αναστρέφεται και ανήκει στις επιχειρήσεις βιοτεχνολογίας, οι οποίες πρέπει να αποδείξουν ότι οι υπό έγκριση ΓΤΟ είναι

αναγκαίων μελετών και εν τέλει ως υποχρέωση επίδειξης υπεύθυνης συμπεριφοράς απέναντι στους πιθανούς κινδύνους βλάβης του περιβάλλοντος ή της ανθρώπινης υγείας, που προέρχονται από τις νέες βιοτεχνολογικές μεθόδους³⁶⁰.

2.5. Παραλείψεις της Οδηγίας

Στην αναθεωρημένη οδηγία –και σε συνάρτηση με τα παραπάνω– διαπιστώνουμε την απουσία πρόβλεψης αστικής ευθύνης για τις βλάβες που πιθανόν να επιφέρουν στο περιβάλλον ή στην υγεία του ανθρώπου οι ΓΤΟ, καθώς και το γεγονός ότι αντικείμενο εκτίμησης είναι μόνο οι οικολογικοί κίνδυνοι, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές επιπτώσεις τους (κοινωνικοί κίνδυνοι).

Ως προς το πρώτο ζήτημα στην οδηγία επισημαίνεται ότι οι διατάξεις της δεν θίγουν τις εθνικές νομοθεσίες περί περιβαλλοντικής ευθύνης³⁶¹, που σημαίνει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να υιοθετήσουν νομοθεσίες σ' αυτόν τον τομέα, οι οποίες θα είναι συμπληρωματικές προς τη κοινοτική³⁶² που θα ακολουθήσει και θα αφορά βλάβες που προέρχονται από ΓΤΟ³⁶³. Αν και προτάθηκε αρχικά από το Ευρωπαϊ-

ασφαλείς, προτείνεται και από τη Royal Society of Canada. Να τονίσουμε ωστόσο ότι παρά την προτεινόμενη αναστροφή, δεν υπάρχει ο βαθμός ασφάλειας της αναθεωρημένης οδηγίας, διότι η μέθοδος αξιολόγησης των κινδύνων που υιοθετείται στον Καναδά στηρίζεται κατά μεγάλο ποσοστό στην αρχή «της ουσιαστικής ισοδυναμίας», πράγμα που σημαίνει ότι είναι σχετικά εύκολη μια τέτοια απόδειξη. Βλ. σχετ., The Royal Society of Canada, *Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada*, 2001, σ. 206.

360. L. Boy, «La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....», ό.π., σ. 19.

361. Αιτ. σκέψη 16 της οδηγίας.

362. S. Francescon, «The New Directive 2001/18/EC on the Deliberate release of Genetically Modified Organisms: Changes and Perspectives», ό.π., σ. 317.

363. Αιτ. σκέψη 16, στο δεύτερο εδάφιο της οποίας αναφέρεται ότι «Προς τούτο η Επιτροπή έχει αναλάβει να υποβάλει νομοθετική πρόταση περί περιβαλλοντικής ευθύνης πριν από το τέλος του 2001, η οποία θα καλύπτει επίσης τις ζημίες από ΓΤΟ.»

κό Κοινοβούλιο να ρυθμιστούν και τα ζητήματα της αστικής ευθύνης για ζημίες αποκλειστικά προερχόμενες από ΓΤΟ με τη καθιέρωση ιδιαίτερου καθεστώτος, δεν έγινε τελικά αποδεκτό³⁶⁴ με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα σημαντικό κενό, το οποίο δεν μπορεί να καλυφθεί χωρίς προβλήματα από το κοινό δίκαιο της αστικής ευθύνης, λόγω της αβεβαιότητας και της μη προβλεψιμότητας των κινδύνων³⁶⁵ που είναι εγγενείς στους ΓΤΟ. Ομοίως δεν μπορεί να καλυφθεί ούτε και από τις ειδικότερες ρυθμίσεις για την ευθύνη από ελαττωματικά προϊόντα³⁶⁶, καθώς εν προκειμένω αυτό που ρυθμίζεται στην Οδηγία δεν είναι τα προϊόντα, αλλά η διαδικασία, ο συνολικός τρόπος παραγωγής τους³⁶⁷.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στο ρυθμιστικό πεδίο της αναθεωρημένης οδηγίας περιλαμβάνεται μόνο η υποχρέωση για την εκτίμηση των κινδύνων βλάβης του περιβάλλοντος ή της δημόσιας υγείας κατά το στάδιο της διάθεσης στην αγορά³⁶⁸, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές και οικονομικές

364. Στην πρώτη ανάγνωση το Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο αποφάσισε τη θέσπιση ειδικών διατάξεων που να ρυθμίζουν την αστική ευθύνη για ζημίες προερχόμενες αποκλειστικά από ΓΤΟ. Στη δεύτερη ανάγνωση (εν τω μεταξύ άλλαξε ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων) προκρίθηκε (με ψήφους 287 έναντι 202) η υιοθέτηση οδηγίας που θα περιλαμβάνει γενικά την αστική ευθύνη από περιβαλλοντικές ζημίες, μεταξύ των οποίων και αυτές που προέρχονται από ΓΤΟ. Βλ. σχετ., «EC Environmental Liability Rules Spurred by MEPs Vote on GMOs» ENDS Report, 303, 2000, σ. 48.

365. *M. Remond-Gouilloud*, «Le risque de l'incertain: la responsabilité face aux avancées de la science», in: *La vie des sciences, Comptes rendus de l'Académie des Sciences, série générale, tome 10, No 4, 1993*, σ. 341-357.

366. Οδηγία 85/374/EOK, (ΕΕ L 210), της 7-8-1985, για τη προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σε θέματα ευθύνης λόγω ελαττωματικών προϊόντων. Συναφής είναι και ο ελληνικός νόμος 2251/1994, για τη προστασία του καταναλωτή.

367. *M. -A. Hermitte, Ch. Noiville*, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe de prudence», ό.π., σ. 392.

368. Παράρτημα II της οδηγίας.

επιπτώσεις των ΓΤΟ³⁶⁹, οι οποίες ενδέχεται να αποδειχθούν κάθε άλλο παρά αμελητέες³⁷⁰. Είναι π.χ. πολύ πιθανός ο κίνδυνος δημιουργίας μεγάλης εξάρτησης της αγροτικής παραγωγής από τις βιομηχανίες βιοτεχνολογικών προϊόντων³⁷¹, καθώς οι αγρότες που καλλιεργούν ένα γενετικά τροποποιημένο φυτό, αναγκάζονται να συμβληθούν με την εταιρία παραγωγής του, η οποία κατευθύνει του λοιπού μονομερώς όλη τη διαδικασία από τον σπόρο μέχρι τη πώληση του προϊόντος³⁷², με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται ο χαρακτήρας της παραγωγής³⁷³ και από αγροτικός να μετασχηματίζεται σε βιομηχανικό³⁷⁴ (οι αγρότες από αυτόνομοι παραγωγοί μεταβάλλονται σε εξαρτημένους εργαζόμενους)³⁷⁵. Ακόμη δε, δεν είναι επιτρεπτό κοινωνικά να κατα-

369. Απλώς αναφέρεται ότι η Επιτροπή στην έκθεση που θα υποβάλει το 2003 θα περιλαμβάνει και αξιολόγηση «των κοινωνικοοικονομικών συνεπειών της σκόπιμης ελευθέρωσης και της διάθεσης ΓΤΟ στην αγορά» (άρθρο 31 (7) δ) της οδηγίας).

370. *J. Kinderlerer*, «Genetically modified organisms: a European Scientifics' view», *N.Y.U. Environmental Law Journal*, Vol. 8, 2000, σ. 564.

371. *B. Wynne*, «L'incompréhension entre scientifiques et profanes et la défiance vis-à-vis des experts», ό.π., σ. 107, *G.-E. Seralini*, OGM. Le vrai débat, ό.π., σ. 42-47.

372. *S. Bony*, «Les OGM risquent-ils d' accroître la dépendance de l'agriculture vis-à-vis de l' industrie?», in: OGM à l' INRA, Paris, INRA, Μάιος 1996, σ. 19.

373. *Ibid.*, σ. 20.

374. Κινδυνεύει δηλαδή η «πολυλειτουργικότητα» των γεωργικών δραστηριοτήτων η οποία προστατεύει τη βιοποικιλότητα, το περιβάλλον και τη κοινωνική ζωή της υπαίθρου. Βλ. *Josè Bonè*, «Pour une agriculture paysanne», *Le Monde Diplomatique*, Οκτώβριος 1999. Ομοίως *P. Alphandery*, *P. Bitoun*, *Y. Dupont*, *L' équivoque écologique*, Paris, *La Découverte*, 1992, σ. 231-239.

375. Στόχος των μεγάλων εταιριών βιοτεχνολογίας είναι, σε λίγα χρόνια να διατρέφεται το 60% του παγκόσμιου πληθυσμού με 5 είδη διαγονιδιακών δημητριακών που θα προστατεύονται με διπλώματα ευρεσιτεχνίας. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα μπορούν οι αγρότες να ξαναφυτεύουν σπόρους από τη σοδειά τους. Ένα παράδειγμα –ίσως το σοβαρότερο και το πιο ανησυχητικό– που δείχνει αυτή την εξάρτηση, είναι η τεχνολογία «Terminator» της εταιρίας Monsanto. Σύμφωνα με αυτή τη βιοτεχνολογική μέθοδο επι-

σκευάζουμε γεύσεις βανίλιας ή μπανάνας, χρησιμοποιώντας γενετικά τροποποιημένους μικροοργανισμούς, και να στερούμε έτσι τις χώρες του τρίτου κόσμου που τις εξάγουν από ένα εισόδημα που είναι σχεδόν αδύνατο να αντικατασταθεί³⁷⁶. Τέλος, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό, λόγω του κινδύνου να καταστεί πρακτικά αδύνατη η βιολογική καλλιέργεια από την ανεξέλεγκτη εξάπλωση των διαγονιδιακών φυτών, να εκτίθεται ο καταναλωτής στο κίνδυνο να απολέσει, μερικά ή ολικά, την ελευθερία του να επιλέγει προϊόντα βιολογικής καλλιέργειας³⁷⁷. Αυτή η ελευθερία επιλογής έχει εγγενή αξία, η οποία δημιουργεί αντίστοιχο δικαίωμα. Έτσι λοιπόν η μη αναστρεψιμότητα αποτελεί αυτή καθαυτή βλάβη όταν συνοδεύεται από σημαντικό περιορισμό των επιλογών³⁷⁸. Τίθεται επομένως το ζήτημα εάν πρέπει να αποτελούν αντικείμενο υποχρεωτικής εκτίμησης και οι κοινωνικές επιπτώσεις³⁷⁹. Ήδη δυο Ευρωπαϊκές χώρες, η Νορβηγία³⁸⁰ και η Αυστρία³⁸¹ υποχρεώνουν το παραγωγό να αποδείξει ότι η απελευθέρωση ενός ΓΤΟ θα είναι επωφελής για τη κοινωνία και ότι παράλληλα συμβάλλει στην εξασφάλιση βιώσιμης ανάπτυξης. Προς την ίδια κατεύ-

τυγχάνεται γενετική στειρώση των φυτών με συνέπεια να αναγκάζονται οι αγρότες να αγοράζουν σπόρους κάθε καλλιεργητική περίοδο. Βλ. σχετ., *C. Lepage, Fr. Guery, La politique de précaution*, ό.π., σ. 27. Ομοίως, *Le Monde*, 12-3-1999.

376. *M.-A. Hermitte, Ch. Noiville*, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe de prudence», ό.π., σ. 396.

377. *D. Bourg*, «Les organismes génétiquement modifiés: inquiétudes citoyennes, concepts philosophiques et représentations de la nature», in: *Colloque de la Villette*, ό.π., σ. 30.

378. *A. Sen*, *Ethique et économie*, Paris, PUF, 1993, σ. 112.

379. *B. Wynne*, «L' incompréhension entre scientifiques et profanes et la défiance vis-à-vis des experts», ό.π., σ. 108.

380. Ο νόμος 38 της 2-4-1993 για τη παραγωγή και τη χρήση των ΓΤΟ.

381. Ο νόμος της 12-7-1994 για τις βιοτεχνολογίες.

θυνση είναι και η απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου³⁸² με την οποία υιοθετείται ένα πρόγραμμα έρευνας και ανάπτυξης της βιοτεχνολογίας, στην εκπόνηση του οποίου θεωρείται αναγκαίο να περιλαμβάνονται και εκτιμήσεις για τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις των ΓΤΟ³⁸³. Ομοίως στη Πρόταση της Επιτροπής³⁸⁴ αναφέρεται ότι κατά την εκτίμηση των κινδύνων πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι «έμμεσες επιπτώσεις» και τέτοιες είναι οι συνολικές αλλαγές που τυχόν επιφέρουν οι ΓΤΟ στη γεωργική παραγωγή³⁸⁵.

3. Ο Κανονισμός 1829/2003³⁸⁶

Ο Κανονισμός περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τα ΓΤ τρόφιμα και τις ΓΤ ζωοτροφές. Κινείται στις βασικές παραμέτρους της Οδηγίας 2001/18 και συνιστά μια «κάθετη ρύθμιση» είναι δηλαδή προσανατολισμένος σε τομείς και προϊόντα.

Ο σκοπός του Κανονισμού είναι: α) η εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας, της υγείας και της ζωής του ανθρώπου, της υγείας και της καλής διαβίωσης των ζώων, του περιβάλλοντος και των συμφερόντων των καταναλωτών, σε σχέση με τα ΓΤ τρόφιμα και τις ΓΤ ζωοτροφές³⁸⁷ και β) η αποτελεσματική λειτουργία της εσωτερικής

382. Απόφαση του Συμβουλίου της 26-3-1992 (ΕΕ L 107/11 της 24-4-1992).

383. Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης περιλαμβάνει σχετική διάταξη. Βλ. *supra*.

384. Πρόταση προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο για την τροποποίηση της Οδηγίας 90/220/ΕΟΚ, ΕΕ L 139, 4-5-1998, σ. 1-23.

385. *L. Levidow, S. Car, D. Wield*, «Genetically modified crops in the European Union: regulatory conflicts as precautionary opportunities», *Journal of Risk Research*, Vol. 3, No 3, 2000, σ. 199.

386. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1829/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 2003 για τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα και ζωοτροφές, ΕΕ L 268 της 18^{ης} Οκτωβρίου 2003, σ. 1-23.

387. Άρθρο 1.

αγοράς³⁸⁸. Για την επίτευξη των ως άνω στόχων προβλέπονται κοινοτικές διαδικασίες για την έγκριση και για την εποπτεία των ΓΤ τροφίμων και των ΓΤ ζωοτροφών, όπως επίσης υπάρχουν ειδικές προβλέψεις για την επισήμανσή τους.

Το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού είναι ευρύ και αφορά στις εγκρίσεις είτε ενός ΓΤΟ για να χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη για παραγωγή τροφίμων ή ζωοτροφών και σε προϊόντα που προορίζονται για τροφές ή ζωοτροφές που περιέχουν, αποτελούνται ή παράγονται από αυτόν τον ΓΤΟ, είτε σε τρόφιμα ή ζωοτροφές που παράγονται από ένα ΓΤΟ³⁸⁹. Το τελευταίο έχει σημασία διότι η λέξη «από» αντιδιαστέλλεται προς τη λέξη «με» και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα προϊόντα που λαμβάνονται από ζώα που τρέφονται με ΓΤ ζωοτροφές, ή υποβάλλονται σε αγωγή με ΓΤ φάρμακα δεν υπόκεινται στις απαιτήσεις έγκρισης και επισήμανσης του κανονισμού³⁹⁰. Αυτή η εξαίρεση –που αποτέλεσε και τη πηγή μεγάλων διαφωνιών κυρίως εκ μέρους των ενώσεων καταναλωτών και γενικά των ΜΚΟ– είναι πολύ σημαντική διότι προϊόντα όπως π.χ. αυγά, ή γάλα ή κρέας που προέρχονται από ζώα που έχουν τραφεί με ΓΤ ζωοτροφές δεν υπάγονται στις ρυθμίσεις.

Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι υφίσταται αλληλοεπικάλυψη μεταξύ της Οδηγίας 2001/18/EK και του Κανονισμού 1829/2003/EK. Η οδηγία εφαρμόζεται σε ΓΤΟ που διατίθενται στην αγορά ως προϊόντα ή εντός προϊόντων³⁹¹. Παράλληλα, ΓΤΟ που διατίθενται στην αγορά για να χρησιμοποιηθούν ως τροφές ή ζωοτροφές υπάγονται τόσο στο άρθρο 1 της οδηγίας όσο και στα άρθρα 3(1) β, και 15(1) α, β του Κανονισμού³⁹². Αντί της κατάθεσης αιτήσεων για

388. Άρθρα 3 και 4.

389. Αιτ. σκέψη 11 και άρθρα 3 και 4(4).

390. Αιτ. σκέψη 16.

391. Άρθρο 1 της οδηγίας.

392. Οι περιπτώσεις των άρθρων 3(1)γ και 15(1)γ του Κανονισμού υπάγονται μόνο στον Κανονισμό διότι θεωρείται ότι δεν περιέχουν ‘ζωντανό’ ή ‘παρόντα’ ΓΤΟ.

χωριστή έγκριση σύμφωνα με την Οδηγία και τον Κανονισμό, μπορεί να κατατεθεί μία μόνο αίτηση που θα υπαχθεί στις διατάξεις του Κανονισμού, η οποία όμως πρέπει να συνοδεύεται από την εκτίμηση περιβαλλοντικού κινδύνου όπως ορίζεται στην Οδηγία όταν υπάρχει ‘σκόπιμη απελευθέρωση’ (π.χ., όταν πρόκειται για καλλιέργεια). Επειδή, προς το παρόν, οι αιτήσεις στην Ε.Ε. αφορούν κυρίως σε ΓΤΟ που θα χρησιμοποιηθούν για τροφές ή ζωοτροφές, δεν χρησιμοποιείται η Οδηγία παρά μόνο ο Κανονισμός. Αυτό όμως δεν θα παραμείνει έτσι διότι η βιοτεχνολογία εξελίσσεται και θα υπάρξουν και άλλες εμπορικές εφαρμογές, π.χ. το ΓΤ βαμβάκι³⁹³.

Ο Κανονισμός προβλέπει ενιαία διαδικασία για την αξιολόγηση των κινδύνων και για την έγκριση, που γίνεται πλέον μόνο σε κοινοτικό επίπεδο, παρά το ότι η αίτηση υποβάλλεται στην αρμόδια εθνική αρχή ενός κράτους μέλους³⁹⁴. Τα ΓΤ τρόφιμα και οι ΓΤ ζωοτροφές δεν πρέπει να έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων ή στο περιβάλλον και απαγορεύεται η έγκριση εάν ο αιτών δεν αποδείξει ότι είναι ασφαλή³⁹⁵. Πρόκειται και εδώ για αναστροφή του βάρους απόδειξης, μάλιστα δε η διατύπωση του άρθρου 4(1)α είναι αυστηρότερη από εκείνη του άρθρου 4(1) της Οδηγίας 2001/18/ΕΚ. Ωστόσο, όταν πρόκειται για ΓΤΟ ή τρόφιμα που περιέχουν ή αποτελούνται από ΓΤΟ³⁹⁶ η προστασία κάμπτεται, καθώς δεν εφαρμόζεται η ρήτρα διασφάλισης που προβλέπεται στο άρθρο 23 της Οδηγίας 2001/18/ΕΚ³⁹⁷. Σε κάθε περίπτωση όμως τίθεται ζήτημα κα-

393. *J. Holder, M. Lee*, Environmental protection, Law and Policy. Text and Materials, Cambridge UK, Cambridge University Press, 2007, σ. 189.

394. Άρθρα 5, 7, 12 και 19.

395. Άρθρα 4 και 16.

396. Άρθρο 3(1) α και β. Δεν περιλαμβάνονται δηλαδή οι τροφές που παράγονται από ΓΤΟ (η περίπτωση γ).

397. Άρθρο 5(5) του Κανονισμού.

τά πόσο η συγκεκριμένη ρύθμιση είναι συμβατή με τη ρύθμιση του άρθρου 12(1) της ως άνω Οδηγίας³⁹⁸.

Η αξιολόγηση της αίτησης γίνεται από την Ευρωπαϊκή Αρχή για την Ασφάλεια των Τροφίμων [EFSA]³⁹⁹, η οποία μπορεί να ζητήσει από την εθνική αρχή ενός κράτους μέλους να διεξαγάγει αξιολόγηση της ασφάλειας του τροφίμου⁴⁰⁰ ή αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου. Εάν όμως πρόκειται για ΓΤΟ που θα χρησιμοποιηθούν σαν σπόροι ή άλλο πολλαπλασιαστικό υλικό, η EFSA ζητά υποχρεωτικά από την αρμόδια εθνική αρχή να πραγματοποιήσει την εκτίμηση περιβαλλοντικού κινδύνου⁴⁰¹. Επί πλέον, κατά την αξιολόγηση των αιτήσεων για τη διάθεση στην αγορά προϊόντων που αποτελούνται από ή περιέχουν ΓΤΟ⁴⁰² ζητείται υποχρεωτικά η γνώμη της εθνικής αρχής, χωρίς όμως να είναι δεσμευτική για την EFSA⁴⁰³. Ακολουθώς υποβάλλει την έκθεσή της στην Επιτροπή, στα κράτη μέλη και στον αιτούντα παράλληλα δε την ανακοινώνει δημοσίως και το κοινό μπορεί να υποβάλλει σχόλια επί του περιεχομένου της αξιολόγησης⁴⁰⁴.

Η Επιτροπή, εντός τριών μηνών από την παραλαβή της έκθεσης, συντάσσει σχέδιο απόφασης το οποίο υποβάλλει στην επιτροπή του άρθρου 35(2) που λειτουργεί δυνάμει των άρθρων 5 και 7 της Από-

398. Σχετικά με τη ρήτρα διασφάλισης που προβλέπεται στην Οδηγία, βλ., παρακάτω.

399. Άρθρα 6 και 18.

400. Άρθρο 6(3)(β). Εν προκειμένω εφαρμόζεται η αξιολόγηση του κινδύνου όπως ορίζεται στο άρθρο 3(11) του Κανονισμού 178/2002/ΕΚ («αξιολόγηση του κινδύνου»: η διαδικασία επιστημονικής βάσης που απαρτίζεται από τέσσερα βήματα: τον προσδιορισμό της πηγής του κινδύνου, τον χαρακτηρισμό της πηγής του κινδύνου, την αξιολόγηση της έκθεσης στον κίνδυνο και τον χαρακτηρισμό του κινδύνου).

401. Άρθρο 6(3)(γ), δεύτερη περίπτωση. Εν προκειμένω η εκτίμηση του περιβαλλοντικού κινδύνου γίνεται σύμφωνα με τις διατάξεις της οδηγίας 2001/18.

402. Δεν περιλαμβάνονται τα τρόφιμα του άρθρου 3(1)γ.

403. Άρθρο 6(4).

404. Άρθρο 6(7).

φασης του Συμβουλίου 1999/468. Η Επιτροπή κατά τη σύνταξη του σχεδίου απόφασης λαμβάνει υπόψη της την έκθεση αλλά και άλλους «νόμιμους παράγοντες.»⁴⁰⁵ Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι στον Κανονισμό αναφέρεται ότι «είναι δεκτό ότι μόνη της η επιστημονική αξιολόγηση κινδύνων δεν μπορεί ενίοτε να παρέχει όλες τις πληροφορίες πάνω στις οποίες πρέπει να βασιστεί μια απόφαση διαχείρισης του κινδύνου και ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι θεμιτοί παράγοντες, σχετικοί με το υπό εξέταση αντικείμενο»⁴⁰⁶. Τέτοιοι είναι οι κοινωνικοί, οικονομικοί παράγοντες, οι παραδόσεις, τα ηθικά ζητήματα, η αντίληψη για το περιβάλλον και η δυνατότητα διεξαγωγής ελέγχων⁴⁰⁷. Να τονίσουμε ότι το σχέδιο απόφασης της Επιτροπής δεν είναι υποχρεωτικό να συμφωνεί με τη γνώμη της EFSA. Αυτό προκύπτει και από τη κοινοτική νομολογία, ιδίως στην υπόθεση Pfizer⁴⁰⁸ όπου τονίζεται ότι η Επιτροπή δεν είναι υποχρεωμένη να ακολουθεί τη γνώμη της επιστημονικής επιτροπής η οποία είναι μόνο συμβουλευτική⁴⁰⁹ και επομένως μπορεί να αποκλίνει από τα συμπεράσματα της επιστημονικής γνώμης⁴¹⁰. Επισημαίνει μάλιστα το δικαστήριο ότι «αυτό το συμπέρασμα δικαιολογείται επίσης για λόγους αρχής αναγόμενους στην πολιτική ευθύνη και τη δημοκρατική νομιμοποίηση της Επιτροπής. Ενώ η Επιτροπή νομιμοποιείται να ασκεί δημόσια εξουσία, κατά το άρθρο 155 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 211 ΕΚ),

405. Άρθρα 6(1) και 7(10 για τα τρόφιμα και άρθρα 18(6) και 19(1) για τις ζωοτροφές.

406. Αιτ. σκέψη 32.

407. Αναφέρονται στην αιτ. σκέψη 19 του Κανονισμού 178/2002/ΕΚ. Του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 28^{ης} Ιανουαρίου 2002, για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων, ΕΕ L 31 της 1.2.2002, σ. 1-24.

408. Υπόθεση T-13/99, Pfizer κατά Συμβουλίου, ό.π.

409. Ibid., παρ. 196.

410. Ibid., παρ. 200.

υπό τον πολιτικό έλεγχο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τα μέλη της SCAN, καίτοι διαθέτουν επιστημονική καταξίωση, δεν έχουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση ούτε πολιτική ευθύνη. Εν τούτοις, η επιστημονική καταξίωση δεν αρκεί να δικαιολογήσει την άσκηση δημόσιας εξουσίας.»⁴¹¹ Ολοκληρώνοντας τις σκέψεις του το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι η απόφαση των κοινοτικών οργάνων να μην ακολουθήσουν την επιστημονική γνώμη η οποία τους υποβλήθηκε, αιτιολογείται από το συμφέρον της προστασίας της δημόσιας υγείας που ερμηνεύεται υπό το φως της αρχής της προφύλαξης⁴¹².

Οι προβλέψεις για την επισήμανση είναι ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς αποσκοπούν στο α) να παρέχονται πληροφορίες στους τελικούς χρήστες και στους κτηνοτρόφους ώστε να προβούν σε τεκμηριωμένη επιλογή, β) να ενημερώνεται ο πληθυσμός για τις πιθανές επιπτώσεις στην υγεία και γ) να ταυτοποιούνται τα χαρακτηριστικά ή οι ιδιότητες που μπορούν να προκαλέσουν ηθικούς ή θρησκευτικούς ενδοιασμούς⁴¹³. Η επισήμανση πρέπει να είναι σαφής και να διατυπώνεται με τις φράσεις «γενετικά τροποποιημένο» ή «παράγεται από γενετικά τροποποιημένο» ή «περιέχει γενετικά τροποποιημένο.»⁴¹⁴ Δεν απαιτείται επισήμανση για τα τρόφιμα και τις ζωοτροφές που περιέχουν ΓΤΟ σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 0,9% και εφόσον η παρουσία είναι τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη⁴¹⁵. Για την τελευταία περίπτωση προβλέπεται ότι για μια περίοδο τριών ετών η τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη παρουσία ΓΤΟ σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο του 0,5%, είναι επιτρεπτή υπό τον όρο ότι υπάρχει ήδη πριν από την εφαρμογή του κανονισμού ευνοϊκή γνώμη της οικείας επιστημονικής επιτροπής⁴¹⁶.

411. Ibid., παρ. 201.

412. Ibid., παρ. 204 και 205.

413. Αιτ. σκέψεις 20, 21 και 22 του Κανονισμού 1829/03.

414. Άρθρα 13 και 25.

415. Άρθρα 12(2) και 24(2).

416. Άρθρο 47.

Αναφορικά με το επίπεδο προστασίας, οι προβλέψεις του Κανονισμού είναι σε συνάρτηση με το στόχο στον οποίο προσβλέπει (άρθρο 1). Όταν λοιπόν η EFSA επιχειρεί αξιολόγηση των κινδύνων πρέπει να εφαρμόζει τις απαιτήσεις της οδηγίας 2001/18 και συνεπώς το επίπεδο προστασίας στο οποίο αποβλέπει ο Κανονισμός ταυτίζεται με τον μη κίνδυνο (όπως και στην ως άνω οδηγία). Έτσι σε ό,τι αφορά τα παραπάνω επίπεδα προστασίας σχετικά με την τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη παρουσία ΓΤΟ, αυτά ισχύουν υπό τη προϋπόθεση ότι υφίστανται προβλέψεις για τη συνύπαρξη καλλιεργειών ΓΤΟ και καλλιεργειών συμβατικών ή βιολογικών προϊόντων. Το άρθρο 43(2) του Κανονισμού τροποποιεί την Οδηγία 2001/18 εισάγοντας το άρθρο 26 (α) το οποίο προβλέπει ότι «τα κράτη μέλη δύνανται να λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για την πρόληψη ακούσιας παρουσίας ΓΤΟ σε άλλα προϊόντα». Αυτό σημαίνει ότι τα κράτη μέλη μπορούν σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας να ρυθμίσουν με εθνικές διατάξεις αυτό το ζήτημα αφού δεν υπάρχει εναρμόνιση⁴¹⁷. Επομένως δεν ισχύουν οι ως άνω ρυθμίσεις εάν δεν συμβαδίζουν με την εθνική νομοθεσία⁴¹⁸.

Τέλος, μια προβληματική ρύθμιση είναι αυτή που αφορά στη λήψη έκτακτων μέτρων ανάγκης⁴¹⁹. Σύμφωνα με τη διάταξη, έκτακτα μέτρα μπορεί να ληφθούν ‘όταν είναι προφανές ότι προϊόντα που έχουν εγκριθεί από τον παρόντα Κανονισμό ή δυνάμει αυτού είναι πιθανό να θέσουν σε σοβαρό κίνδυνο την υγεία του ανθρώπου, την υγεία των ζώων ή το περιβάλλον’. Προκύπτει κατ’ αρχάς ότι η διάταξη είναι πολύ περιοριστική διότι α) η φράση ‘όταν είναι προφανές’ σημαίνει ότι απαιτείται σχεδόν πλήρης επιστημονική απόδειξη και β) η φράση ‘σοβαρός κίνδυνος’ σημαίνει ότι μόνο οι κίνδυνοι που αξιολογούνται ως σοβαροί μπορούν να αντιμετωπιστούν με μέτρα έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, ο όρος

417. T. Christophorou, «The regulation of genetically modified organisms...», ό.π.

418. Για το ζήτημα της συνύπαρξης των καλλιεργειών, βλ. *infra*.

419. Άρθρο 34.

είναι ασαφής, επί πλέον δε, η έννοια ‘σοβαρός κίνδυνος’ δεν υπάρχει ούτε στον εν λόγω Κανονισμό ούτε στην Οδηγία 2001/18/EK ως στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την αξιολόγηση των αιτήσεων για έγκριση. Περαιτέρω, τα έκτακτα μέτρα τα λαμβάνει η Επιτροπή, τα δε κράτη μέλη προβαίνουν σε λήψη μέτρων μόνο εάν δεν κινηθεί αρμοδίως η Επιτροπή. Σε κάθε περίπτωση ακολουθείται η διαδικασία της επιτροπολογίας, όταν δε τα μέτρα λαμβάνονται από τα κράτη μέλη η εγκυρότητα των μέτρων εξαρτάται από την ικανοποίηση των περιοριστικών προϋποθέσεων του άρθρου 95(4)(5) ΕΚ.

4. Ο Κανονισμός 1830/2003

Ο Κανονισμός αυτός είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα των προηγούμενων δύο κοινοτικών πράξεων. Συνιστά μια «οριζόντια ρύθμιση» είναι δηλαδή προσανατολισμένος προς την τεχνολογία και όχι προς τομείς ή προϊόντα.

Ο στόχος του Κανονισμού είναι: α) η διευκόλυνση της επακριβούς επισήμανσης ώστε να εξασφαλιστεί το δικαίωμα των καταναλωτών για ελεύθερη και ανεξάρτητη επιλογή, β) η παρακολούθηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον, στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων ή στα οικοσυστήματα και γ) η εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων διαχείρισης, συμπεριλαμβανομένης και της απόσυρσης, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης⁴²⁰. Ομοίως στόχος είναι η ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς⁴²¹, μάλιστα δε η νομική βάση του κανονισμού είναι μόνο το άρθρο 95 (1) της ΣυνθΕΚ.

Η ανιχνευσιμότητα και η επισήμανση εφαρμόζονται στα προϊόντα που περιέχουν ή αποτελούνται από ΓΤΟ και στα τρόφιμα και στις ζωοτροφές που παράγονται από ΓΤΟ⁴²². Η υποχρέωση για την εξασφάλιση

420. Αιτ. σκέψη 3 και άρθρο 1.

421. Αιτ. σκέψη 2.

422. Άρθρο 2.

των απαιτήσεων ιχνηλασιμότητας και επισήμανσης ανήκει στον φορέα διακίνησης, εξαιρούνται δε τα προϊόντα που περιέχουν ΓΤΟ σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 0,9 % και εφόσον η παρουσία είναι τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη⁴²³. Η δομή και το περιεχόμενο του Κανονισμού είναι σαφή, διακρίνονται από απλότητα και γι' αυτό δεν παρουσιάζουν ερμηνευτικά προβλήματα. Οι ασάφειες που υπήρχαν αρχικά για επί μέρους ρυθμίσεις εξ αιτίας των διαφωνιών, άρθθηκαν από το γεγονός ότι τη περίοδο της κατάρτισης του Κανονισμού είχε συμβεί το επεισόδιο με το καλαμπόκι starlink στις ΗΠΑ το οποίο προοριζόνταν μόνο για ζωοτροφές και λόγω της έλλειψης συστήματος ανίχνευσης βρέθηκε να αποτελεί συστατικό πολλών τροφίμων, πράγμα που είναι αποδεδειγμένο ότι προκαλεί σοβαρές βλάβες στην υγεία του ανθρώπου⁴²⁴.

Το επίπεδο προστασίας στο οποίο αποβλέπει ο Κανονισμός είναι ίδιο με αυτό στο οποίο αποβλέπουν η Οδηγία 2001/18 και ο Κανονισμός 1829/03. Ειδικότερα στον Κανονισμό 1830/03 για πρώτη φορά ορίζεται ότι τα μέτρα πρέπει να εξασφαλίζουν την ιχνηλασιμότητα και την επισήμανση των ΓΤΟ και των προϊόντων που παράγονται από ΓΤΟ σε όλα τα στάδια της διάθεσης τους στην αγορά με αποτέλεσμα να διευκολύνεται ο ποιοτικός έλεγχος καθώς και οι δυνατότητες απόσυρσης προϊόντων⁴²⁵. Αυτό το πλαίσιο ανιχνευσιμότητας λειτουργεί σαν «δίκτυο ασφαλείας» που διευκολύνει την επισήμανση, τη παρακολούθηση και την απόσυρση των προϊόντων σε περίπτωση που διαπιστωθεί απρόβλεπτος κίνδυνος για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον⁴²⁶. Ειδικότερα

423. Άρθρο 4.

424. Για την υπόθεση αυτή και τα προβλήματα που ανέδειξε σχετικά με τις ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στις ΗΠΑ, βλ., *R. Bratspies*, «Myths of Voluntary Compliance: Lessons from the StarLink Corn Fiasco», *William & Mary Environmental Law and Policy Review*, Vol. 27, 2003, σ. 593 επ.

425. Αιτιολογική σκέψη 1 και 3 του Κανονισμού.

426. Άρθρο 1 του Κανονισμού. Αυτή η διάταξη είναι πληρέστερη και πιο προωθημένη από την αντίστοιχη του Codex Alimentarius στην οποία δεν περιλαμβάνεται η επισήμανση ως στόχος της ανιχνευσιμότητας, παρά μόνο η διευκόλυνση από-

σε ό,τι αφορά την επισήμανση προβλέπεται ότι για τα προσυσκευασμένα προϊόντα που αποτελούνται από ή περιέχουν ΓΤΟ πρέπει να υπάρχει ετικέτα με την ένδειξη «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς» ή «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένο [όνομα του οργανισμού (ών)].»⁴²⁷ Για τα μη προσυσκευασμένα προϊόντα που προσφέρονται στον τελικό καταναλωτή, πρέπει να αναγράφονται στο εκθετήριο του προϊόντος ή πλησίον του οι λέξεις «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένο [όνομα του οργανισμού (ών)].»⁴²⁸

V. Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ, ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ

1. Η σχέση μεταξύ της κοινοτικής και των εθνικών νομοθεσιών για τους ΓΤΟ

Όλη η ως άνω αναφερόμενη κοινοτική νομοθεσία στο ζήτημα των ΓΤΟ φαίνεται ότι δίνει την αποκλειστική αρμοδιότητα στη Κοινότητα⁴²⁹. Ωστόσο, η συνολική δομή των κειμένων δείχνει ότι υπάρχει μια στενή συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών και της Κοινότητας, στη δε διαδικασία εμπλέκονται και οι πολίτες. Άσχετα από το ότι η τελική απόφαση λαμβάνεται σε κοινοτικό επίπεδο, ο ρόλος των κρατών μελών στην αξιολόγηση και στη διαχείριση των κινδύνων είναι ουσιαστικός. Αυτό φαίνεται από τη δυνατότητα που έχουν κατά τη διαδικασία αξιολόγησης και έγκρισης (άρθρ. 7(4), 15, 17 και 20 της

συρσης και η συμβολή στη παρακολούθηση. Βλ. σχετ. Codex Alimentarius Commission, Draft Principles for the Risk Analysis of Foods Derived from Modern Biotechnology, παρ. 21, in: Report of the Third Session of the Codex Ad Hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology (Appendix II), ALINORM 03/34, Yokohama, Japan 4-8 March 2002.

427. Άρθρο 4 (6)(α) του Κανονισμού.

428. Άρθρο 4 (6)(β) του Κανονισμού.

429. Άρθρο 22 Οδηγίας 2001/18.

Οδηγίας 2001/18) να εκφράζουν «αιτιολογημένες αντιρρήσεις». Παρά το ότι οι αντιρρήσεις ή διαφοροποιήσεις μεταξύ των κρατών μελών και της Επιτροπής ή ενός κράτους με ένα άλλο για την αξιολόγηση, υποβάλλονται στην αρμόδια επιστημονική επιτροπή της κοινότητας, αυτό δεν σημαίνει ότι η Επιτροπή απαιτεί ταυτότητα απόψεων, ούτε ότι η γνώμη της EFSA υπερισχύει της γνώμης των αντίστοιχων εθνικών επιστημονικών επιτροπών⁴³⁰. Συγκεκριμένα όταν υπάρχει διάσταση απόψεων σε ένα ζήτημα μεταξύ των επιστημονικών επιτροπών της Κοινότητας ή μεταξύ των επιστημονικών επιτροπών ενός κράτους μέλους και αυτών της Κοινότητας, «υποχρεώνονται να συνεργαστούν προκειμένου είτε να διευθετήσουν την εν λόγω διάσταση απόψεων είτε να υποβάλουν κοινό έγγραφο, όπου θα διευκρινίζονται τα διαμφισβητούμενα επιστημονικά θέματα και θα εντοπίζονται οι σχετικές ασάφειες όσον αφορά τα δεδομένα»⁴³¹. Επομένως το ζήτημα που πιθανόν να ανακύψει αναφορικά με τις επιστημονικές διαφωνίες, λύνεται στο πολιτικό επίπεδο (στη φάση δηλαδή της διαχείρισης του κινδύνου) στα πλαίσια της «κανονιστικής επιτροπής.»

Σε ό,τι αφορά στη δυνατότητα των κρατών μελών να ακολουθούν εθνική πολιτική πρέπει κατ' αρχάς να τονίσουμε ότι θεσπίζεται η ρήτρα διασφάλισης⁴³², σύμφωνα με την οποία αν μετά τη διάθεση στην αγορά ενός ΓΤΟ «υπάρχουν νέες ή πρόσθετες επιστημονικές πληροφορίες ή επαναξιολόγηση βάσει νέων ή πρόσθετων επιστημονικών στοιχείων»⁴³³ μπορεί ένα κράτος μέλος να περιορίζει ή να απαγορεύει προσωρινά τη χρήση ή/και τη πώληση του συγκεκριμένου ΓΤΟ⁴³⁴. Η εν λόγω ρήτρα

430. Άρθρα 28-30 του Κανονισμού 178/02, ο οποίος εφαρμόζεται εν προκειμένω.

431. Άρθρο 30(30(4) του Κανονισμού 178/02.

432. Άρθρο 23 της αναθεωρημένης οδηγίας που αντικαθιστά το άρθρο 16 της καταργημένης οδηγίας 90/220.

433. Σε αντίθεση με το άρθρο 16 της καταργημένης οδηγίας όπου αναφέρονταν «αν υπάρχουν εύλογες αιτίες».

434. Αυτή η ρύθμιση είναι ίδια με την αναφερόμενη στο άρθρο 5(7) της Συμφωνίας SPS του ΠΟΕ.

διασφάλισης εξειδικεύει τη ρύθμιση του άρθρου 95(5) της ΣυνθΕΚ, το οποίο αποτελεί τη μόνη νομική βάση της Οδηγίας 2001/18 και μία από τις νομικές βάσεις του Κανονισμού 1829/2003⁴³⁵.

Συγκεκριμένα το άρθρο 95 ΕΚ διακρίνει ανάμεσα στα εθνικά μέτρα που ελήφθησαν πριν από την εναρμόνιση και σε εκείνα που ελήφθησαν μετά από αυτή⁴³⁶. Στη πρώτη περίπτωση η διατήρηση των εθνικών διατάξεων εξαρτάται από τις επιτακτικές ανάγκες που προβλέπονται στο άρθρο 30 ΕΚ ή από λόγους προστασίας του περιβάλλοντος ή του χώρου εργασίας. Στη δεύτερη περίπτωση η θέσπιση εθνικών διατάξεων μετά το μέτρο εναρμόνισης δικαιολογείται εάν υπάρχουν νέα επιστημονικά στοιχεία σχετικά με τη προστασία του περιβάλλοντος ή του χώρου εργασίας ειδικά για το συγκεκριμένο κράτος και μόνο εάν έχουν εμφανιστεί μετά το μέτρο εναρμόνισης⁴³⁷.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το άρθρο 30 ΕΚ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι επιτρέπει τη διατήρηση εθνικών περιορισμών αναφορικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών εάν δικαιολογούνται «από λόγους δημόσιας ηθικής, δημόσιας τάξης, δημόσιας ασφάλειας, προστασίας της υγείας και της ζωής των ανθρώπων και των ζώων ή προφυλάξεως των φυτών». Παρά το ότι εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι είναι δυνατόν ένα κράτος μέλος να κάνει χρήση του άρθρου 30 για τη διάθεση στην αγορά ενός ΓΤΟ, εν τούτοις γίνεται δεκτό ότι όταν υπάρχει πλήρης εναρμόνιση με κοινοτική νομική πράξη, τα κράτη μέλη

435. Ο Κανονισμός στηρίζεται στα άρθρα 95, 37 και 152(4)(β) της ΣυνθΕΚ.

436. Άρθρο 95(4)ΕΚ και 95(5)ΕΚ αντίστοιχα.

437. Το άρθρο 95 ΕΚ εφαρμόστηκε στο ζήτημα των ΓΤΟ από την Επιτροπή στην απόφασή της 2003/653/ΕΚ της 2ας Σεπτεμβρίου 2003, σχετικά με τις εθνικές διατάξεις για τη κατάργηση της χρήσης ΓΤΟ στην άνω Αυστρία, που κοινοποιήθηκαν από τη Δημοκρατία της Αυστρίας σύμφωνα με το άρθρο 95(5) ΕΚ, ΕΕ L 230, 16.9.2003, σ. 34-43. Εναντίον της απόφασης της Επιτροπής έχει ασκηθεί προσφυγή και είναι σε εκκρεμοδικία (υποθέσεις C-492/03, Austria v. Commission και T-366/03, Land Oberosterreich v. Commission.)

δεν μπορούν να προσφύγουν στο άρθρο 30 ΕΚ⁴³⁸, αυτό δε προκύπτει και από τη κοινοτική νομολογία⁴³⁹. Ωστόσο αυτή η απόλυτη αδυναμία προσφυγής στο άρθρο 30 σε περίπτωση εναρμόνισης φαίνεται να σχετικοποιείται στην απόφαση Toolex της 11^{ης} Ιουλίου 2000 σχετικά με την ταξινόμηση, συσκευασία και επισήμανση των επικίνδυνων ουσιών⁴⁴⁰. Το δικαστήριο έκρινε ότι μπορεί ένα κράτος μέλος να επικαλεστεί τις εξαιρέσεις του άρθρου 30 όταν προβάλλονται δικαιολογημένα λόγοι προστασίας της υγείας των ανθρώπων και εφόσον το εθνικό μέτρο είναι αναγκαίο⁴⁴¹. Το δικαστήριο για να καταλήξει στο συγκεκριμένο συμπέρασμα εξέτασε κατά πόσο οι κοινοτικές πράξεις εναρμόνισης σχετικά με την ταξινόμηση, συσκευασία και επισήμανση των επικίνδυνων ουσιών αρκούν για την πραγματοποίηση του ειδικού σκοπού που επιδιώκει η επίκληση του άρθρου 30⁴⁴², εκτιμώντας τελικά ότι δεν αρκούν⁴⁴³. Σε μια μεταγενέστερη απόφασή του (της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2001)⁴⁴⁴ το ΔΕΚ υπογραμμίζει ότι στο βαθμό που οι κοινοτικές ρυθμίσεις δεν παρέχουν πλήρη ασφάλεια ή δεν μπορούν να εφαρμοστούν⁴⁴⁵, τα κράτη μέλη μπορούν να προβαίνουν σε εθνικές ρυθμίσεις. Το ζήτημα λοιπόν είναι κατά πόσο οι κοινοτικές ρυθμίσεις

438. T. Christopoulou, «The regulation of genetically modified organisms...», ό.π. Επίσης, H. Kalimo, «Reflections on the scope and pre-emptive effects of Community legislation – A case study on Directive 2002/95/EC Restrictions on Hazardous Substances (RoHS)», Jean Monnet Working Paper 6/2003, σ. 4. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.jeanmonnetprogram.org>.

439. C-5/94, R v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Foods, ex parte Hedley Lomas, [1996], Συλλ. I-2553. παρ. 18.

440. C-473/98, Kemikalieinspektionen v. Toolex Alpha AB, [2000] Συλλ. I-5681.

441. Ibid., παρ. 40, 49.

442. Ibid., παρ. 25-33.

443. Ibid., παρ. 34- 49.

444. C-1/00, Επιτροπή κατά Γαλλίας, [2001] Συλλ. I-9989.

445. Ibid., παρ. 115 και 124 αντίστοιχα.

για τους ΓΤΟ συνιστούν πλήρη εναρμόνιση (α), και αν η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης υπερκερνά το άρθρο 95(5) ΕΚ (β).

α) Σε ό,τι αφορά το βαθμό εναρμόνισης πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δεν είναι πλήρης σε ό,τι αφορά τα ηθικά ζητήματα (άρθρο 29 Οδηγίας 2001/18) και τη συνύπαρξη των καλλιεργειών (άρθρο 26 α της Οδηγίας 2001/18). Ειδικότερα στα ηθικά ζητήματα υπάρχει η ρήτρα επιφύλαξης της αρμοδιότητας των κρατών μελών, η δε Επιτροπή μπορεί να ζητά τη γνώμη οποιασδήποτε επιτροπής την οποία έχει συστήσει για να τη συμβουλευεται σχετικά με τις επιπτώσεις της βιοτεχνολογίας⁴⁴⁶. Επομένως έχει τη δυνατότητα ένα κράτος μέλος κατά τη διαδικασία της έγκρισης ενός ΓΤΟ να προβάλει λυσιτελώς αντιρρήσεις για «θέματα δεοντολογίας», όπως αυτό προκύπτει από τα άρθρα 29 και 31(8) σε συνδυασμό με τις αιτιολογικές σκέψεις 57 και 58 της Οδηγίας 2001/18, αποσκοπώντας έτσι σε ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας σε σχέση με αυτό στο οποίο αποβλέπει η Οδηγία⁴⁴⁷.

Στο ζήτημα της συνύπαρξης των καλλιεργειών η ατελής εναρμόνιση προκύπτει τόσο από το ίδιο το άρθρο 26 α, όσο και από το ότι η μόνη νομική πράξη σχετικά με τη συνύπαρξη είναι η μη δεσμευτική Σύσταση της Επιτροπής 2003/556, που αναφέρεται στις κατευθύνσεις με βάση τις οποίες θα εξασφαλιστεί η συνύπαρξη⁴⁴⁸. Είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι η συνύπαρξη στην οποία αναφέρεται το άρθρο 26 α και η Σύσταση, αφορά στις οικονομικές επιπτώσεις (δηλαδή στις ζημιές) που μπορεί να έχει η σύμμιξη καλλιεργειών με ή χωρίς ΓΤΟ⁴⁴⁹. Το ζήτημα

446. Βλ. επίσης, αιτ. σκέψεις 57 και 58 της Οδηγίας 2001/18.

447. *T. Christophorou*, «The regulation of genetically modified organisms...», ό.π.

448. Σύσταση της Επιτροπής 2003/556/ΕΚ της 23^{ης} Ιουλίου 2003 σχετικά με τη θέσπιση κατευθυντήριων γραμμών για την ανάπτυξη εθνικών στρατηγικών και βέλτιστων πρακτικών προκειμένου να διασφαλιστεί η συνύπαρξη γενετικώς τροποποιημένων, συμβατικών και βιολογικών καλλιεργειών, ΕΕ L 189 της 29.7.2003, σ. 36-47.

449. Αιτ. σκέψη 5 και παρ. 1.1. της Σύστασης 2003/556.

των πιθανών περιβαλλοντικών κινδύνων σχετικά με τη συνύπαρξη ρυθμίζεται από την Οδηγία 2001/18 και μόνο οι εγκεκριμένοι ΓΤΟ με βάση τις διαδικασίες της ως άνω Οδηγίας μπορούν να καλλιεργηθούν⁴⁵⁰. Εν όψει αυτού του κενού δικαιούνται τα κράτη μέλη κατά τη διαδικασία της έγκρισης να προβάλουν λυσιτελώς αντιρρήσεις που θα αφορούν στην συνύπαρξη ή να θεσπίζουν εθνικές διατάξεις για το ζήτημα αυτό. Αξίζει να σημειωθεί ότι λύση στο σημαντικό αυτό ζήτημα έδωσε πρόσφατα το Συμβούλιο Υπουργών της ΕΕ στις 18-12-2006 με αφορμή την απαγόρευση ΓΤΟ από την Αυστρία. Συγκεκριμένα, η Αυστρία απαγόρευσε τη χρήση και την πώληση στο έδαφός της δύο ΓΤ ειδών καλαμποκιού (MON 810 και T25). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεώρησε ότι το εθνικό μέτρο αντιβαίνει στην κοινοτική νομοθεσία και υπέβαλε σχέδιο απόφασης στο Συμβούλιο Υπουργών. Το τελευταίο, απέρριψε με ειδική πλειοψηφία το σχέδιο, τονίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι «οι διαφορετικές γεωργικές δομές και τα τοπικά οικολογικά χαρακτηριστικά στην ΕΕ επιβάλλουν να λαμβάνονται υπόψη με πιο συστηματικό τρόπο στην εκτίμηση των περιβαλλοντικών κινδύνων των ΓΤΟ⁴⁵¹».

β) Όπως ήδη έχουμε επισημάνει οι κοινοτικές ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στηρίζονται στην αρχή της προφύλαξης, η οποία αποτελεί γενική αρχή του Κοινοτικού δικαίου⁴⁵², μέσω δε αυτής σκοπείται η επίτευξη υψηλού επιπέδου της προστασίας του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας. Στο άρθρο 4(1) της Οδηγίας 2001/18 αναφέρεται: «Τα

450. Παρ. 1.2. της Σύστασης.

451. Βλ., Press release, 2773rd Council Meeting (Environment), Brussels, 18-12-2006.

452. Οι σημαντικότερες αποφάσεις με τις οποίες αναγνωρίζεται η αρχή της προφύλαξης ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου είναι, T-74/00, T-76/00, T-83/00, T-84/00, T-85/00, T-132/00 T-137/00 και T-141/00, Artegoda GmbH και άλλοι κατά Επιτροπής, [2002] Συλλ. II-4945, παρ. 184 της απόφασης, C-192/01, Επιτροπή κατά Δανίας (απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2003, παρ.49-52), C-236/01, Monsanto Agricoltura Italia SpA v. Presidenza del consiglio dei ministri (απόφαση της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 2003), παρ. 110-113 και 133.

κράτη μέλη, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, μεριμνούν ώστε να λαμβάνονται όλα τα δέοντα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, οι οποίες μπορεί να οφείλονται στη σκόπιμη ελευθέρωση ή τη διάθεση ΓΤΟ στην αγορά....» Τα κράτη μέλη μπορούν με βάση την αρχή της προφύλαξης να υιοθετούν υψηλότερο επίπεδο προστασίας από αυτό των κοινοτικών ρυθμίσεων διότι η εν λόγω αρχή, έχοντας ως πυλώνες της τις έννοιες του κινδύνου και της επιστημονικής αβεβαιότητας, τους δίνει τη δυνατότητα να αξιολογήσουν διαφορετικά αυτές τις έννοιες σε σχέση με την αξιολόγηση που κάνουν τα κοινοτικά όργανα. Με άλλα λόγια, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης επιτρέπει στα κράτη μέλη να λάβουν εθνικά μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας εκτός του πλαισίου των διατάξεων του άρθρου 95 ΕΚ. Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να κινείται και ο κοινοτικός δικαστής. Συγκεκριμένα το ΔΕΚ στην πολύ πρόσφατη απόφαση της 5^{ης} Φεβρουαρίου 2004⁴⁵³ τονίζει ότι «είναι σαφές ότι η αξιολόγηση του κινδύνου μπορεί να δείξει ότι συνεχίζει να υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη ή την έκταση των πραγματικών κινδύνων. Σ' αυτή τη περίπτωση πρέπει να γίνει δεκτό ότι ένα κράτος μέλος μπορεί, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, να λαμβάνει προστατευτικά μέτρα χωρίς να περιμένει να αποδειχθούν η ύπαρξη και η σοβαρότητα των κινδύνων»⁴⁵⁴. Προκύπτει λοιπόν ότι η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται όταν υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η εναρμόνιση του άρθρου 95 ΕΚ.

2. Η σχέση μεταξύ της κοινοτικής νομοθεσίας για τους ΓΤΟ και του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης

Όπως ήδη αναφέρθηκε η υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης οφείλει πολλά στην σθεναρή στάση της Ε.Ε. και στη συμμα-

453. C-24/00, Επιτροπή κατά Γαλλίας (αδημ.).

454. Ibid., παρ. 56 της απόφασης.

χία που επέτυχε με τις χώρες του τρίτου κόσμου κατά τις διαπραγματεύσεις. Είναι λοιπόν φυσικό οι ρυθμίσεις των δύο συστημάτων να είναι ταυτόσημες, καθώς παρέχουν το ίδιο επίπεδο προστασίας⁴⁵⁵. Το Πρωτόκολλο αναγνωρίζει τη νομιμότητα «περιφερειακών συμφωνιών»⁴⁵⁶ είτε προηγούνται είτε έπονται χρονικά του Πρωτοκόλλου, υπό την προϋπόθεση ότι είναι συμβατές με το στόχο του Πρωτοκόλλου και ότι δεν παρέχουν μικρότερη προστασία σε σχέση με αυτή που παρέχει το Πρωτόκολλο⁴⁵⁷. Πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι υπάρχουν μερικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο συστημάτων, κυρίως σε ό,τι αφορά στις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις των ΓΤΟ και στη συμμετοχή των πολιτών. Πράγματι, σύμφωνα με το Πρωτόκολλο, η αξιολόγηση του κινδύνου των ΓΤΟ πρέπει να περιλαμβάνει και τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις⁴⁵⁸, ενώ αυτές δεν προβλέπονται στο κοινοτικό δίκαιο για τους ΓΤΟ⁴⁵⁹. Επίσης, ενώ για τη συμμετοχή των πολιτών προβλέπεται στο Πρωτόκολλο η υποχρέωση των κρατών να θεσπίσουν εθνικές νομοθεσίες για τη συμμετοχή και διαβούλευση, στην Οδηγία 2001/18 αυτό το ζήτημα είναι ασαφές καθώς δεν προβλέπονται συγκεκριμένες ρυθμίσεις⁴⁶⁰. Εάν λοιπόν θεωρηθεί ότι αυτή η διαφοροποίηση επιφέρει χαμηλότερο επίπεδο προστασίας του κοινοτικού δικαίου σε σχέση με αυτό του Πρωτοκόλλου, τότε σύμφωνα με το άρθρο 14(3) δεν εφαρμόζονται οι κοινοτικές ρυθμίσεις. Επειδή όμως το Πρωτόκολλο δεν απαιτεί πλήρη συμβατότητα και αφήνει ευρεία διακριτική ευχέρεια χειρισμών⁴⁶¹, η επίκληση της ως άνω διάτα-

455. E. Brosset, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», ό.π., σ. 125.

456. Άρθρο 14(1) του Πρωτοκόλλου.

457. Άρθρο 14(3).

458. Βλ. *supra*.

459. Βλ. *supra*.

460. Βλ. *supra*.

461. E. Brosset, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», ό.π., σ. 124.

ξης φαίνεται να μην επιφέρει αποτελέσματα. Η λύση μπορεί να αναζητηθεί στο Πρωτόκολλο μέσω όμως του κοινοτικού δικαίου, καθώς η Κοινότητα αποτελεί μέρος του Πρωτοκόλλου το οποίο συνήψε με Απόφαση της Επιτροπής⁴⁶². Σύμφωνα με το άρθρο 300(7) ΣυνθΕΚ από τη στιγμή που το Πρωτόκολλο ενσωματώθηκε στη κοινοτική έννομη τάξη έχει υπερέχουσα θέση σε σχέση με το παράγωγο δίκαιο. Έτσι λοιπόν στο βαθμό που οι εν λόγω προβλέψεις του Πρωτοκόλλου είναι πιο συγκεκριμένες και κατατείνουν σε μεγαλύτερη προστασία, υπερισχύουν των αντίστοιχων κοινοτικών. Οι ρυθμίσεις για τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις των ΓΤΟ και για τη συμμετοχή και διαβούλευση των πολιτών αποβλέπουν αναμφίβολα σε υψηλότερο επίπεδο προστασίας από αυτό των κοινοτικών ρυθμίσεων και συνεπώς είναι αυτές που πρέπει να εφαρμοστούν. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι γενικά η επίκληση των διατάξεων του Πρωτοκόλλου στα πλαίσια της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου θα είναι ελάχιστη, διότι η προστασία που παρέχει το κοινοτικό δίκαιο είναι από συστηματικής απόψεως πιο αποτελεσματική σε σχέση με αυτή του Πρωτοκόλλου⁴⁶³.

3. Για μια νέα διακυβέρνηση των κινδύνων από τους ΓΤΟ

Οι ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ εισάγουν ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης σχετικά με τους κινδύνους βλάβης της υγείας ή/και του περιβάλλοντος. Η διευρυνόμενη αντίληψη για τους κινδύνους και η επιστημονική αβεβαιότητα που επικρατεί στον τομέα των ΓΤΟ, δείχνουν ότι η επιστημονική αξιολόγηση των κινδύνων αποτελεί απαραίτητη όχι όμως ικανή προϋπόθεση για την αντιμετώπισή τους. Αποτέλεσμα αυτής της διαπίστωσης είναι το γεγονός ότι έχει αναγορευτεί σε κεντρική έννοια του κανονιστικού συστήματος της Ε.Ε., η έννοια του αποδεκτού κινδύνου, η οποία αλλάζει τις σχέσεις επιστήμης και δικαίου,

462. Βλ. *supra*.

463. E. Brosset, «Le protocole biosécurité et le droit communautaire», ό.π., σ. 142.

καθώς η επιστημονική γνώση παύει πλέον να αποτελεί, μόνη αυτή, τη βάση για δικαιοτικές ρυθμίσεις. Ταυτόσημη με την ως άνω αντίληψη που επικρατεί στο κοινοτικό δίκαιο είναι και η προσέγγιση που γίνεται από το Πρωτόκολλο της εν λόγω έννοιας. Επομένως, ο προσδιορισμός του αποδεκτού κινδύνου αποτελεί πολιτική απόφαση, η οποία λαμβάνεται σε ένα πλαίσιο εξαιρετικής πολυπλοκότητας, εντός του οποίου συνυπάρχουν επιστημονικές, ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές και αξιακές παράμετροι⁴⁶⁴. Το ΔΕΚ τονίζει σχετικά ότι σε 'ευαίσθητες και αμφισβητούμενες περιπτώσεις η Επιτροπή έχει ευρέα περιθώρια δράσης'⁴⁶⁵ δηλαδή, σε τελική ανάλυση, έχει το δικαίωμα της επιλογής του κατάλληλου επιπέδου προστασίας. Αυτό το επίπεδο μπορεί να λάβει και τη μορφή της μηδενικής ανοχής όπως φαίνεται από τις ρυθμίσεις της Οδηγίας 2001/18 και του Κανονισμού 1829/03. Σ' ό,τι αφορά στο ζήτημα της επιστημονικής αβεβαιότητας, γίνεται αποδεκτό ότι αυτή υφίσταται όταν η διαθέσιμη επιστημονική γνώση είναι ατελής και αυτό συμβαίνει είτε όταν όλοι συμφωνούν σε αυτό, είτε όταν υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με τα δεδομένα ή με την εκτίμηση για την καταλληλότητά τους⁴⁶⁶. Μάλιστα το ΔΕΚ⁴⁶⁷ κάνει ένα βήμα επί πλέον τονίζοντας ότι η επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τις επιπτώσεις στην υγεία δεν συνδέεται αναγκαστικά με νέα ή διαφορετικά επιστημονικά δεδομένα⁴⁶⁸. Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζει την ύπαρξη εγγενών ορίων στην επιστημονική γνώση, τα οποία προσδιορίζουν τη νομική αξιολόγηση⁴⁶⁹.

464. *M. Lee*, *EU Environmental Law*, ό.π., σ. 240.

465. C-352/98P, *Bergaderm*, [2000] Συλλ. I-5291, παρ. 66 της απόφασης.

466. Βλ., Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, παρ. 5.1.3.

467. C-3/00, *Δανία κατά Επιτροπής* [2003], Συλλ. I-2643.

468. *Ibid.*, παρ. 63 της απόφασης.

469. Για τη σχέση μεταξύ της ατελούς επιστημονικής γνώσης (δηλαδή της επιστημονικής αβεβαιότητας) και των νομικών αξιολογήσεων, βλ., αντί πολλών, *W. R. Walker*, «The Myth of Science as a 'Neutral Arbiter' for Triggering Precautions», *Boston College International and Comparative Law Review*, Vol. 26, 2003, σ. 197 επ.

Στο ζήτημα των ΓΤΟ το δίκαιο, η επιστήμη και η πολιτική λειτουργούν σε ένα πλαίσιο μεταβλητής γεωμετρίας, ανάλογα με τη κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι όπου υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα και οι κίνδυνοι βλάβης ενδέχεται να είναι πολύ σημαντικοί (όπως στο πεδίο των ΓΤΟ), δεν μπορεί να προσδιοριστεί στατικά ο κατάλληλος χώρος εντός του οποίου θα επιλυθεί το πρόβλημα, αν δηλαδή είναι η επιστήμη, το δίκαιο ή η πολιτική. Λόγω ακριβώς της πολυπλοκότητας των προβλημάτων⁴⁷⁰, τα όρια μεταξύ τους είναι ασαφή και συγκεχυμένα⁴⁷¹, καθώς ο ένας χώρος παρεισφρύει εντός του άλλου⁴⁷². Σ' ό,τι αφορά ειδικότερα στην κατάσταση των επιστημονικών γνώσεων και στην επιστημονική έρευνα σχετικά με τους ΓΤΟ, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας για τις επιπτώσεις των ΓΤΟ στην υγεία και στο περιβάλλον, είναι εξαιρετικά ανεπαρκή καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των διεξαγόμενων ερευνών προσανατολίζεται κυρίως προς την ανάδειξη των πλεονεκτημάτων από τη χρήση ΓΤΟ, παρά προς την ανάλυση των εγγενών χαρακτηριστικών τους και των πιθανών κινδύνων που συνεπάγονται. Τούτο οφείλεται κατά κύριο λόγο στη στενή σχέση που έχουν αναπτύξει οι εταιρίες βιοτεχνολογίας με τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, αυτή δε η ώσμωση είναι η βασική αιτία για την οποία τίθενται σε μεγάλη αμφισβήτηση η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των ερευνών⁴⁷³.

470. Τα οποία αν και τίθενται με επιστημονικούς όρους, υπερβαίνουν τα όρια της επιστήμης. Βλ. σχετ., *W. Wagner*, «Trans-Science in Torts», *Yale Law Journal*, Vol. 96, 1986, σ. 428.

471. *M. van de Kerchove*, *Fr. Ost*, *Le système juridique entre ordre et désordre*, Paris, PUF, 1988, σ. 17.

472. *P. H. Schuck*, «Multi-Culturalism Redux: Science, Law, and Politics», *Yale Law and Policy Review*, Vol. 11, 1993, σ. 36.

473. *A. Ingeborg Myhr*, *T. Traavik*, «Genetically modified (GM) crops: Precautionary science and conflicts of interests», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 16, 2003, σ. 241-243.

Εξ αιτίας των παραπάνω προβλημάτων είναι απαραίτητο να διαμορφωθούν οι όροι και οι προϋποθέσεις ώστε να εξασφαλιστεί η διαφανής και αποτελεσματική συνεργασία της πολιτικής εξουσίας με την κοινωνία των πολιτών και με την επιστημονική κοινότητα⁴⁷⁴. Προς αυτή τη κατεύθυνση είναι η πρακτική που ακολουθείται τα τελευταία χρόνια με τις λεγόμενες «διασκέψεις των πολιτών» ή «διασκέψεις για consensus» για ζητήματα που σχετίζονται με τεχνολογικούς κινδύνους, ιδιαίτερα για τους ΓΤΟ σε αρκετές χώρες (Δανία, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία, κλπ.)⁴⁷⁵. Ωστόσο, η παραπάνω πρακτική είναι άτυπη και δεν αφορά στη συμμετοχή και διαβούλευση σχετικά με συγκεκριμένες και εξατομικευμένες διαδικασίες. Αντίθετα, οι ρυθμίσεις για τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης απόφασης σχετικά με την αδειοδότηση ατομικών και συγκεκριμένων περιπτώσεων ΓΤΟ δεν είναι οι κατάλληλες. Επικεντρώνονται κυρίως στην πρόσβαση στις πληροφορίες και όχι στην αποτελεσματική συμμετοχή, καθόσον η τελευταία περιορίζεται μόνο σε τεχνικά ζητήματα και αφού έχουν ήδη διαμορφωθεί τα επιστημονικά δεδομένα, δηλαδή –εν πολλοίς– οι αποφάσεις⁴⁷⁶. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα πράγματα δεν βελτιώνονται με τον Κανονισμό 1367/2006/ΕΚ⁴⁷⁷ διότι οι προβλέψεις του

474. *U. Felt*, «Sciences, Science Studies and their Publics: Speculating on Future Relations», in: B. Joerges, H. Nowotny (eds), *Social Studies of Science and Technology: Looking Back, Ahead*, Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 2003, σ. 22. Επίσης, *J.-F. Mattei*, «Les nouveaux rapports entre pouvoir, savoir et vouloir: a propos des nouvelles biotechnologies», in: *Académie des sciences morales et politiques, Le rôle et la place de l'Etat au début du XXIe siècle*, Paris, PUF, 2001, σ. 91 κ.ε.

475. Δυστυχώς στη χώρα μας η Διοίκηση είναι εντελώς αδιάφορη προς αυτή την αντίληψη, η δε σχετική συζήτηση διεξάγεται –ερήμην της– από κοινωνικούς φορείς και περιβαλλοντικές οργανώσεις.

476. *M. Lee*, *EU Environmental Law*, ό.π., σ. 249.

477. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1367/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 2006 για την εφαρμογή στα όργανα της Κοινότητας των διατάξεων της Σύμβασης Aarhus (ΕΕ 2006 L 264/13).

αφορούν μόνο στη συμμετοχή για τα σχέδια ή προγράμματα που σχετίζονται με το περιβάλλον και όχι στις διοικητικές πράξεις ατομικού χαρακτήρα όπως αυτές για τους ΓΤΟ⁴⁷⁸.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ζήτημα των ΓΤΟ και των ΓΤ προϊόντων συνδέεται με ενδεχόμενες σημαντικές περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις. Οι διαφορετικές κανονιστικές προσεγγίσεις σχετίζονται με την προτεραιότητα που δίνεται σ' αυτές και με την αντίληψη που επικρατεί αναφορικά με το ρόλο της επιστήμης και των κοινωνικών, ηθικών κλπ παραμέτρων του ζητήματος. Ενώ λοιπόν στις ΗΠΑ, οι ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στηρίζονται αποκλειστικά στην επιστήμη και δεν επιτρέπουν και άλλες αξιολογήσεις (πολιτιστικές, κοινωνικές, ηθικές κλπ), στην Ευρώπη συμβαίνει το αντίθετο⁴⁷⁹. Στην τελευταία, ειδικότερα, οι ρυθμίσεις προσπαθούν να συγκεράσουν από τη μια πλευρά την επιστημονική τεκμηρίωση και το σεβασμό στην αρχή της ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων και από την άλλη πλευρά την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου, τις ανησυχίες των πολιτών και τα συμφέροντα των καταναλωτών. Η προφυλακτική αντίληψη, στην οποία στηρίζεται

478. Βλ., άρθρο 9 του Κανονισμού.

479. Πρόκειται για την αντίληψη της 'sound science' σύμφωνα με την οποία μόνο η επιστήμη είναι σε θέση να προσδιορίσει τους κινδύνους. Αυτό οδηγεί στην υιοθέτηση των ποσοτικών αξιολογήσεων του κινδύνου (Quantitative Risk Assessment) ως της μόνης αξιόπιστης επιστημονικής μεθοδολογίας. Αντίθετα, στην Ευρώπη, επικρατεί η αντίληψη ότι η επιστήμη δεν είναι σε θέση από μόνη της να προσδιορίσει τους κινδύνους, λόγω τόσο της εγγενούς επιστημονικής αβεβαιότητας όσο και του πολυδιάστατου χαρακτήρα των κινδύνων. Για τις δύο αυτές αντιλήψεις, βλ., αντί πολλών, E. Fisher, «Beyond the Science/Democracy Dichotomy: The World Trade Organisation Sanitary and Phytosanitary Agreement and Administrative Constitutionalism», in: C. Joerges, E.-U. Petersmann (eds), *Constitutionalism, Multilevel Trade Governance, and Social Regulation*, Oxford, Hart Publishing, 2006, σ. 327-350.

η διακυβέρνηση των κινδύνων των προερχόμενων από τους ΓΤΟ στο κοινοτικό νομικό σύστημα, δεν είναι βέβαιο ότι θα οδηγήσει στην επίτευξη των στόχων του. Άλλωστε, η εμπειρία εφαρμογής των διατάξεων είναι πολύ περιορισμένη και δεν μας δίνεται η δυνατότητα να την αξιολογήσουμε⁴⁸⁰. Πολλά εξαρτώνται α) από τη λειτουργία των επισημονικών επιτροπών και από το κατά πόσο σέβονται τις αρχές της εμπειρογνωμοσύνης, της διαφάνειας και της αντικειμενικότητας και β) από την αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών και τη διαβούλευσή τους με τις αρμόδιες αρχές. Τούτο διότι μόνο ο συνδυασμός των δύο ορθολογικοτήτων μπορεί να οδηγήσει στον όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικό προσδιορισμό του αποδεκτού κινδύνου⁴⁸¹. Όμως και οι δύο παραπάνω προϋποθέσεις είναι επισφαλείς, αυτό δε ισχύει περισσότερο για τη δεύτερη, διότι οι σχετικές ρυθμίσεις είναι ανεπαρκείς. Μία διέξοδος βρίσκεται στη Σύμβαση Aarhus⁴⁸² στην οποία προβλέπεται η πληροφόρηση του κοινού από τις εθνικές αρχές για τις αποφάσεις σχετικά με την απελευθέρωση ΓΤΟ στο περιβάλλον⁴⁸³.

480. *P. Rey Garcia*, «Directive 2001/18/EC on the Deliberate Release into the Environment of GMOs: an Overview AND THE Main Provisions for Placing on the Market», JEEP, 1/2006, σ. 12.

481. Η αναγκαιότητα αυτής της συνεργασίας υπογραμμίζεται και από επίσημους φορείς. Βλ. ενδεικτικά, *Science and Society: Report by the Select Committee appointed to consider Science and Technology*, Διαθέσιμο στο: <http://www.publications.parliament.uk/pa/Id199900/Idsctech/38/3801.htm> Βλ., επίσης, *OECD*, *Promoting Public Understanding of Science and Technology*, Paris, *OECD*, 1997. *European Commission*, *Democratizing Expertise and Establishing Scientific Reference Systems*, White Paper on Governance, Brussels, 2001.

482. Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 25-6-1998. Τέθηκε σε ισχύ στις 30-10-2001 και έχει κυρωθεί ήδη από 33 κράτη (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα [N.3422/2005]) σε σύνολο 40 κρατών που την υπέγραψαν.

483. Άρθρο 6.11 της Σύμβασης. Στα πλαίσια της Σύμβασης αποφασίστηκε η ενίσχυση και αποσαφήνιση των ρυθμίσεων της Σύμβασης σχετικά με τους ΓΤΟ και λήφθηκε κατ' αρχάς απόφαση για «τις κατευθυντήριες γραμμές για την πρόσβαση

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο πρέπει να υπογραμμιστεί, είναι ότι δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για τον αποδεκτό κίνδυνο, εάν παράλληλα δεν υπάρχει δυνατότητα αποκατάστασης της βλάβης εφόσον επέλθει⁴⁸⁴. Τα υπάρχοντα συστήματα τόσο στο κοινοτικό⁴⁸⁵ όσο και σε εθνικό επίπεδο⁴⁸⁶ δεν είναι κατάλληλα λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της περιβαλλοντικής ζημίας της προερχόμενης από τη χρήση ΓΤΟ (π.χ., αδυναμία απόδειξης της αιτιώδους συνάφειας εξ αιτίας της επιστημονικής αβεβαιότητας, προβλήματα προσδιορισμού του κινδυνολόγου γεγονότος κλπ.)⁴⁸⁷.

Όπως είναι φυσικό η υλοποίηση των παραπάνω απαιτήσεων της νέας διακυβέρνησης των κινδύνων που προέρχονται από τους ΓΤΟ,

στην πληροφόρηση, τη δημόσια συμμετοχή και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη αναφορικά με τους ΓΤΟ» (Economic Commission for Europe (U.N.), Guidelines on access to information, public participation and access to justice with respect to genetically modified organisms, MP.PP/2003/3, Kiev, 5-5-2003.) Ειδικότερα, ορίστηκε ότι πρέπει να υπάρχουν προβλέψεις στις εθνικές νομοθεσίες: α) για τη συμμετοχή του κοινού κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης σχετικά με την απελευθέρωση, τη διάθεση στην αγορά και την περιορισμένη χρήση των ΓΤΟ, β) για την πληροφόρηση του κοινού και γ) για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Στη συνέχεια αποφασίστηκε η τροποποίηση της Σύμβασης με βάση τις παραπάνω κατευθυντήριες γραμμές και για το σκοπό αυτό συνεστήθη «ομάδα εργασίας για τους ΓΤΟ», η οποία κατέθεσε τις προτάσεις της (Economic Commission for Europe (U.N.), Working group on Genetically Modified Organisms, Report of the fourth meeting, MP.PP/AC.2/2004/4, Geneva 24-11-2004). Οι ως άνω προτάσεις υιοθετήθηκαν στη 2^η Συνάντηση των Μερών της Σύμβασης (Almaty 2005) με την Απόφαση II/1 (ECE/MP.PP/2005/2/Add.2) με την οποία τροποποιήθηκε η Σύμβαση, εισάγοντας το άρθρο 6 bis και το Annex I bis.

484. C. Noiville, *Du bon gouvernement des risques. Le droit et la question du «risque acceptable»*, Paris, PUF, 2003, σ. 179.

485. Οδηγία 85/374/ΕΟΚ. όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 1999/34/ΕΚ (ΕΕ 1999 L 210/29), Οδηγία 2004/35/ΕΚ σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά την πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας (ΕΕ L 143/56).

486. Κυρίως οι διατάξεις για την αδικοπρακτική ευθύνη.

487. M. Lee, R. Burell, «Liability for the Escape of GM Seeds: Pursuing the 'Victim'?», *Modern Law Review*, Vol. 65, 2002, σ. 528.

αποτελεί υποχρέωση των υπεύθυνων πολιτικών αρχών⁴⁸⁸. Στο βαθμό που αυτό δεν γίνεται, εναπόκειται στο δικαστή να παρέμβει ρυθμιστικά, υπό τη προϋπόθεση ότι θα προσαρμοστεί στις νέες αντιλήψεις για τη σχέση επιστήμης, δικαίου και πολιτικής και θα ανανεώσει τόσο τα εργαλεία άσκησης του δικαστικού ελέγχου όσο και τον τρόπο καταλογισμού της ευθύνης. Το κύριο βάρος το επωμίζεται ο Κοινοτικός δικαστής –όπως προκύπτει από τη δομή της Κοινοτικής νομοθεσίας για του ΓΤΟ– καθώς οι διατάξεις του Κανονισμού 1367/2006, ιδίως τα άρθρα 9-12, προσφέρονται τόσο για συσταλτική όσο και για διασταλτική ερμηνεία. Με βάση την υπάρχουσα νομολογία είναι δικαιολογημένη μια συγκρατημένη αισιοδοξία⁴⁸⁹.

Πέρα όμως από την αντίθεση μεταξύ ΗΠΑ και ΕΕ το πρόβλημα με τους ΓΤΟ αφορά κατά μείζονα λόγο τις λεγόμενες αναπτυσσόμενες χώρες. Οι ενδεχόμενες επιπτώσεις στην πλούσια βιοποικιλότητα και κυρίως οι διαφαινόμενες σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με τις ήδη υπάρχουσες ρυθμίσεις του διεθνούς δικαίου. Ειδικότερα, το δίκαιο του ΠΟΕ έτσι όπως λειτουργεί μέχρι σήμερα δεν αποτελεί ασπίδα για τις φτωχές χώρες. Η βάση των ρυθμίσεών του είναι η πλήρης επιστημονική αξιολόγηση του κινδύνου, η οποία διεξάγεται από τις αναπτυγμένες χώρες καθώς οι αναπτυσσόμενες δεν διαθέτουν τα οικονομικά και τεχνικά μέσα για να το επιχειρήσουν. Αυτές όμως οι αξιολογήσεις δεν λαμβάνουν υπόψη τους ιδιαίτερους περιβαλλοντικούς κινδύνους των αναπτυσσόμενων χωρών, όπως τον αυξημένο κίνδυνο γενετικής μόλυνσης της άγριας χλωρίδας από τους ΓΤΟ, ο οποίος εμφανίζεται σε χώρες που είναι τόποι καταγωγής διαφόρων καλλιεργειών (π.χ., το κα-

488. C. Noiville, *Du bon gouvernement des risques*, ό.π., σ. 118.

489. Για μια αναλυτική παρουσίαση αυτών των ζητημάτων, βλ., P. Wenneras, *The Enforcement of EC Environmental Law*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2007, σ. 215 επ. Ομοίως, M. Hedemann-Robinson, *Enforcement of European Union Environmental Law*, London/New York, Routledge-Cavendish, 2006, σ. 349 επ.

λαμπόκι στο Μεξικό και οι πατάτες στο Περού και στη Βολιβία). Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις στις φτωχές χώρες από την καλλιέργεια ΓΤΟ δεν αντιμετωπίζονται επαρκώς από το Πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια. Αυτά τα προβλήματα θέτουν επί τάπητος το ζήτημα των τροποποιήσεων των σχετικών ρυθμίσεων του διεθνούς δικαίου, κάτι όμως που δεν φαίνεται ορατό σήμερα λόγω των εμμενουσών διαφωνιών. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο στο οποίο μπορούμε όλοι να συμφωνήσουμε είναι ότι όσο θα υπάρξει διαφορά στην αντίληψη για τη φύση των τεχνικών αντικειμένων και συνακόλουθα για τη σχέση μας με αυτά, η ως άνω διαφορά θα αποτυπώνεται και στο κανονιστικό πεδίο. Αυτό όμως είναι ένα γενικότερο ηθικό, κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα.

